

В. М. Русанівський

МОВА

**В
НАШОМУ
ЖИТТІ**

Людина довго вдихала в себе повітря, перш ніж дізналася про його існування, і довго знала про існування повітря, перш ніж відкрила його властивості, його склад та його значення в житті тіла. Люди довго користувалися скарбами рідного слова, перш ніж звернули увагу на складність та глибину його організму й оцінили його значення в своєму духовному житті. Та чи ж оцінили й тепер цілком?

К. Д. УШИНСЬКИЙ

В.М.Русанівський

МОВА В НАШОМУ ЖИТТІ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1989

ББК 81
Р 88

Чому люди говорять на різних мовах? Якою з них кращою? Які мови представлені в нашій країні? Як забезпечуються умови для їх розвитку? На ці й багато інших питань, пов'язаних з проблемами мови й культури, дістане відповідь допитливий читач, прочитавши цю книжку.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор
доктор філологічних наук
С. Я. ЄРМОЛЕНКО

Рецензенти
доктор філологічних наук
А. П. ГРИЩЕНКО,
кандидат філологічних наук
Н. Г. ОЗЕРОВА

Друкується за рішенням Редакційної колегії
науково-популярної літератури АН УРСР

Редакція науково-популярної літератури
Завідуючий редакцією А. М. Азаров
Редактор Н. Ф. Маківчук

Русанівський В. М.

Р88 Мова в нашому житті.— К.: Наук. думка,
1989.— 112 с. ISBN 5-12-001197-7 (в обкл.): 35 к.,
18 200 прим. Русановский В. М. Язык в нашей жизни

Чому люди розмовляють різними мовами? Яка серед них найкраща? Які мови представлені в нашій країні? Як забезпечуються умови для їхнього розвитку? На ці й багато інших питань, пов'язаних з проблемами мови й культури, дістане відповідь допитливий читач, прочитавши цю книжку.

Для широкого кола читачів.

4602010000-192
Р М221(04)-89 БЗ-29-5-88

ББК 81

ISBN 5-12-001197-7 «Наук. думка», 1989

Івано-Франківського
педагогічного інституту
ІНВ. № 536462

Зречевлена МИСЛЬ

Якось мені довелось відповісти на питання студенток одного з вузів нефілологічного профілю. «Скажіть, будь ласка,— писали вони,— яка мова красивіша: українська чи російська? Тільки просимо вас, не твердіть, що обидві однаково гарні. Це ми вже чули». І хоч я був поставлений, так би мовити, в екстремальні умови, тобто заздалегідь був позбавлений права казати те, на що мав повне право, я все ж таки дав відповідь, яка, мабуть, не задовольнила дописувачів: «Так, обидві мови однаково гарні». Справа в тому, що питання було поставлено, як ми тепер часто кажемо, «не коректно». Як би ви відповіли, коли б вас запитали: що краще — яблуко чи груша? Яка тварина красивіша — кіт чи собака? Який предмет корисніший — стіл чи стілець? На перше питання ви б відповіли: кому що подобається — і той і той фрукт смачний і корисний. На друге: собака гарний своєю собачою красою, а кіт котячою. На третє: обидва корисні, але для вас корисніший тепер той, якого вам бракує.

У світі є тепер близько п'яти тисяч мов. Кожна з них обслуговує більший чи менший людський колектив. Між ними багато відмінностей і в звуковому складі, і в способах вираження лексичного і граматичного значень. І незважаючи на відмінності в цих трьох сферах, кожна з них тільки й можлива тому, що складається вона із звуків, немислима без граматики і служить засобом вираження лексичних і граматичних значень.

Мені можуть заперечити: ми вам про Хому, а ви нам про Ярему. Вас запитують не про можливість

мови виражати ті чи інші значення,— що всі вони мають таку здатність, у нас і сумніву не було,— ми вас питали про мовну красу!

Не сумнівайтесь, я ваше питання зрозумів правильно. Краса мови ще більшою мірою, ніж краса людини, поняття суб'єктивне. Отут мої опонентки одразу ж не погодяться: «Як це! Невже ж я не гарніша за Галину, а Галина за Марину! Я про це не раз уже чула від хлопців, а вони даремно не казатимуть».

Глянувши на вас, я погоджуся з хлопцями, які вишикували дівчат відповідно до ступенів порівняння прикметників: найвищий — вищий — звичайний. Але все ж я пораджу вам прочитати оповідання О. Купріна «Синя зірка». Не маю змоги навести його тут повністю, а лише зацитую кілька уривків і перекажу зміст.

«З давніх-давен, з незапам'ятних часів жив на одному високому плоскогір'ї мирний пастуший народ, віддалений від усього світу крутими скелями, глибокими проваллями і густими лісами. Історія не пам'ятає й не знає, скільки віків тому добулись на гори й проникли в цю країну заковані в залізо, чужі, сильні й високі люди, що прийшли з півдня».

Далі розповідається про те, що ці південні люди змішалися з корінним населенням і на багато століть відрізали іншим людям шлях до цієї країни. Їхній вождь, хоробрий Ерн, став королем країни — Ерном I.

А через тисячоліття в далекого нащадка цього короля — Ерна XXIII — народилася дочка. Зовні вона нагадувала свого далекого прапрапращура і видавалася всім не те що некрасивою — навіть потворною. Довелося знищити всі дзеркала в цій країні, щоб вони не завдавали душевних травм юній принцесі. І все ж уламок випадково знайденого люстра розкрив п'ятнадцятилітній принцесі трагізм її положення: «Я знаю всі свої вади. У мене надто довгі ноги, надто маленькі ступні і руки, надто висока талія, надто великі очі противного синього, а не чудового жовтого кольору, а губи, замість того щоб бути плоскими, або вузькими, вигнуті подібно до лука».

Але випадково забрів у ці краї французький наслідний принц і визнав, що вади цієї королівни — ознаки незрівняної краси. Що було далі — зрозуміло й так. Принц закохався в принцесу, одружився з

нею і привіз її на свою батьківщину. Правда, Ерна (так звали королівну) ще довго дякувала долі, яка привела її в країну виродків: «принаймні ніколи в мене не буде приводу для ревнощів». І цієї думки вона трималася довго, незважаючи на те, що мене-стрелі і трубадури по всіх усюдах славили красу її обличчя й характеру. І тільки коли в них народився син, зовсім не схожий на людей її рідної землі, принц наважився перекласти їй вислів Ерна I, вирізаний на стіні його мисливського будиночка: «Чоловіки моєї країни розумні, вірні і працелюбні; жінки — чесні, добрі, тямовиті. Але — прости їм боже — і ті й ті потворні».

Отже, навіть стосовно людей поняття краси відносне, оскільки в кожному суспільстві, особливо коли воно замкнуте, виробляються свої стандарти. Те саме, але значно більшою мірою, стосується мов. Для людини, що володіє тільки рідною мовою, всяка інша сприймається як певна послідовність звуків, що не мають смислу. Коли мова близька і якщо в неї добре вслухатися, то зрозуміти її можна, але вона видається незвичною, штучною, навіть зайвою: чому б іншим не розмовляти так, як я? Адже це і зрозуміліше і, безперечно, милозвучніше. І хоч у польській мові багато, як на інших слов'ян, шиплячих звуків, але поляк не промінє свою рідну мову ні на яку іншу; французіві носові звуки його мови, які рідко трапляються в інших європейських, видаються чарівливими; чехи не можуть розстатися зі своїм рідкісним звуком ř (злите воедино р і ж), хоч, як самі признаються, не кожен з них може його вимовити. Отже, краса мови не в її звуковій оболонці, не в формах поєднання слів, не в способах вираження тих чи інших значень, а у вмінні користуватися нею. Уявіть собі людину, в якої на голові циліндр, на плечах татування, на стегнах шотландська спідниця, а на ногах личаки. Правда ж смішно? А може, просто шкода цієї людини? Чи не нагадує вона вам когось із наших спільних знайомих, у кого вимова чисто українська, лексика українсько-російська, а граматика киево-подільська? З такої людини, звичайно, гріх сміятись. Біда в тому, що вона сама вважає себе не смішною, а цілком сучасною, навіть «модною».

Від естетики перейдімо до етики, від поняття краси — до любові. В літературі — поезії і прозі — усіх народів поняття рідної мови виступає поряд

з поняттями рідного краю, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни, тобто мова сприймається не просто як засіб комунікації, не тільки як знаряддя формування думок, а значно інтимніше — як одне з головних джерел патріотичних почуттів, як репетитор духовно-емоційної сфери людини. Письменники поетизують мову так само, як і рідний край, його пейзажі, як свій народ. Мова входить у систему художніх образів. У середині XVIII ст. М. Ломоносову доводилося переконувати своїх земляків у тому, що російська мова нічим не поступається іншим європейським мовам. Тому він удавався до таких порівнянь: «Карл П'ятий, римський імператор, говорив було, що гішпанською мовою з богом, французькою з друзями, німецькою з неприятелями, італійською — з жіночою статтю говорити пристойно. Та коли б він у російській мові був управний, то, звичайно, до цього додав би, що нею з усіма ними говорити пристойно. Бо знайшов би в ній велич іспанської, жвавість французької, міцність німецької, ніжність італійської, а понад те багатство і сильну в зображеннях лаконочність грецької і латинської мов... Могутне красномовство Ціцеронове, прекрасна Вергілієва поважність, Овідієве приемне вітійство не втрачають своїх достоїнств у російській мові».

Чи не відчуваєте ви в цьому зіставленні мов, в суб'єктивній характеристиці кожної з них (бо, звичайно, всяка мова такою ж мірою може бути урочиста, як і лірична) прагнення утвердити престиж зневажуваної в той час аристократією російської мови? Приниження рідної російської мови було ще поширеним явищем навіть у часи Ф. Достоєвського. Визначаючи ступінь володіння російською мовою дворянства, він писав: «Ясно, вони самі не розуміють всієї паскудності й убогості цієї мови (тобто не французької, а тієї, якою вони розмовляють) і через нерозвиненість, короткість і убогість своїх думок страшенно поки що задоволені тим матеріалом, якому віддали перевагу для вираження цих коротеньких своїх думок. Вони не в змозі розсудити, що виродитися абсолютно у французів їм все ж таки не можна, якщо вони народилися і вирости в Росії, незважаючи на те, що найкращі свої слова вони белькочуть уже по-французьки від бонни, а потім практикуються від гувернерів і в товаристві; і що тому мова ця виходить у них обов'язково мертвою, а не живою,

мова в них не натуральна, а роблена, мова фантастична і божевільна, саме тому, що з такою упертістю видається за справжню».

Мова єднає між собою представників певного народу у часі і в просторі. Тому-то раз-по-раз чуються ліричні звернення письменників до своєї мови як до основи народності, як до животворного джерела духовності. Це ми чуємо і в зверненні І. С. Тургенева до носіїв російської мови, і в заклику М. Т. Рильського до носіїв української мови. Пор.: І. С. Тургенев: «...Бережіть нашу мову, цей скарб, це надбання, передане нам нашими попередниками, на чолі яких виблискуює знов-таки Пушкін! Поводьтеся з повагою з цим могутнім знаряддям; в руках умілих воно здатне творити чудеса!».

М. Т. Рильський: «Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови — чудотворного знаряддя в нашій боротьбі в ім'я комунізму!».

Виступи письменників усіх часів і поколінь за чистоту мови, за примноження її багатств, за її найповніше функціонування в суспільстві, якому вона належить, — це патріотична боротьба за основи народності, бо немає народу без мови.

Правда, співвідношення мови й народу не однозначне. Історія іноді химерно розпоряджається долями різних етносів. Скажімо, американська нація має мову, спільну з англійською нацією. Так сталося тому, що першими колоністами нового світу в Північній Америці були саме англійці, які витіснили аборигенів-індіанців. І хоч згодом до англійців приєднувалися голландці, німці, ірландці, французи, італійці, поляки, українці, росіяни, а також афроамериканці, китайці, корейці та ін., та все ж їх мови, потрапивши в американський плавильний казан, або повністю замінялися англійською, або зберігалися тільки в приватній сфері. Канадці користуються двома мовами — англійською і французькою, австралійці і новозеландці — англійською, швейцарці — німецькою, французькою, італійською і рето-романською тощо. Отже, народ може бути одно-, дво- і багатомовним. Нерідкі, як бачимо, й випадки, коли однією мовою (полінаціональною) розмовляє декілька народів. Поширеність мов у світі характеризується такими

даними: двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше одного мільйона носіїв, сімдесятьма — не менше п'яти мільйонів носіїв, тринадцятьма — колективи з п'ятидесяти і більше мільйонів носіїв. Якщо сучасна етнографія знаходить у нинішньому світі близько п'яти тисяч мов, то виходить, що понад 9/10 їх кількості обслуговують мови, що палічують від кількості до одного мільйона чоловік.

Цікавим є й такий показник: лише близько 220 мов мають письмо. Але знов-таки показово, що дві третини їх припадають на багатомовне населення Радянського Союзу.

Писемна мова має здатність перетворюватися в літературну, тобто ставати наддіалектним репрезентантом нації або народності. Соціальна зумовленість еволюції літературної мови як загальнонаціонального засобу розвитку певної історичної спільності людей не викликає сумніву. За влучним визначенням відомого німецького лінгвіста Н. Гартмана, «мова не живе своїм особливим життям поза життям тих, хто нею говорить». Спосіб життя народу, його історична доля визначають інтенсивність розвитку літературної мови. У цьому разі треба зробити таке застереження: між історичним розвитком мови певного суспільства як сукупності всіх територіальних і соціальних різновидів та еволюцією літературної мови як найбагатшого, свідомо створюваного і визнаного всіма соціальними групами нації різновиду загальнонародної мови існує помітна різниця. Безперечно, мова, її структура розвиваються у зв'язку з прогресом суспільства. Адже незмінювана мова — це мова мертва. Однак цей розвиток лінгвістично неозброєним оком не сприймається. Для сучасного читача твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, А. Міцкевича написані мовою сучасної дійсності. Разом з тим нишійній читач, навіть з вищою освітою, натрапляє на немалі труднощі, читаючи галицькі газети кінця XIX ст. Але ж і твори Т. Шевченка і згадана періодика презентують українську літературну мову. Чим же пояснити, що сучасний читач погано сприймає тексти, написані значно пізніше, ніж твори Т. Шевченка? Це пояснюється тим, що структура мови творів великого поета України відповідає структурі народної мови в її найпоширенішому діалектному варіанті, структурі, яка на протязі півтора століття істотно не змінилася, а структура мови галицьких газет значною мірою від-

бивала західні зразки, крім того в ній було немало штучно створених слів та вузьких діалектизмів і в лексиці, і в граматиці. Але головне полягає в тому, що ця мова лишилася осторонь від дальших шляхів розвитку української літературної мови.

Головною функцією загальнонародної літературної мови є забезпечення всіх сфер духовного, економічного і політичного життя нації у її взаємостосунках з іншими націями світу. Звідси інтернаціональний змістовий склад кожної літературної мови, поєднаний з оригінальністю, історично зумовленою своєрідністю його вираження. Створення багатой мови, тобто здатної виражати найновіші досягнення світової науки, техніки, всевітньо відомих творів художньої літератури, написаних іншими мовами, супроводжується такими явищами, як розширення суспільних функцій мови, її постійні контакти з іншими мовами, зміцнення літературних норм, що забезпечують її відчастих спонтанних змін.

Розширення суспільних функцій мови, всебічний розвиток її стилів, збагачення лексичного фонду і шліфування граматики були б неможливими без постійного контактування мов, без їх взаємного порівняння. Для розвитку людської думки не існує ні національних, ні расових, ні континентальних кордонів. Єдиним кордоном був, а в капіталістичному світі і досі лишається кордон соціальний, який не тільки ділить людей в середині країни на класи, що можуть мати більше або менше можливостей користуватися досягненнями цивілізації, але й обмежує доступ до культурних цінностей цілих народів, економічно, а отже, й політично залежних від імперіалістичних держав. Будь-яка мова як засіб формування і вираження думки має можливості виступати конденсатором усіх досягнень людської цивілізації. Цього досягають тільки ті мови, які, перебуваючи в постійному контакті з іншими мовами світу, переймають і втілюють у словах і формах усе нове, створене людським генієм. До них належать усі мови сучасних розвинутих націй, які досягли рівня поліфункціональних розвинутих мов літературних, а серед них — усі мови республік Радянського Союзу.

Запозичуючи з інших мов нові значення, кожна розвинута літературна мова знаходить для них свої специфічні засоби формального вираження. Разом з новим значенням дуже часто запозичуються з інших

мов і їх носії — чужомовні слова або їх корені. Однак кожне, навіть запозичене, слово, стаючи фактом певної мови, повинно відповідати її структурі — семантичній, фонетичній і граматичній. Внутрішня структура розвинутих літературних мов, за спостереженнями дослідників, змінюється значно повільніше, ніж у долітературній, а особливо в дописемний період. Причиною цього є виникнення норми — своєрідного фільтра, що пропускає в літературну мову тільки те, що не розхитує опорних стовпів її структури, а навпаки, зміцнює їх.

У Радянському Союзі створені умови для безперешкодного розвитку всіх національних мов; розширюються (шоправда, не завжди ритмічно) їхні суспільні функції, усі мови перебувають в тісному контакті, в постійній взаємодії, яка сприяє удосконаленню їх внутрішньої структури, всебічному стильовому розвитку, зміцненню норми як засобу збереження самобутності — всьому, що відповідає діалектиці сучасного розвитку націй і національних мов.

Серед літературних мов Радянського Союзу є старописемні і молодописемні. Українська літературна мова, яка разом з російською і білоруською має в основі давньоруську літературну мову, належить до старописемних мов. Уже в період самостійного розвитку (як окремий феномен), спершу як засіб державного життя та юриспруденції української і білоруської народностей (XIV—XV ст.), а згодом як засіб створення художніх творів, церковних проповідей і релігійної полеміки, історичної оповіді й історичного трактату, вона з XVI ст. нормувалася в граматиках і словниках, таких, як «Лексис» Л. Зизанія, «Лексикон словенороський» П. Беринди, «Буквар» І. Федорова, «ГраMATика словенська» І. Ужевича, «Граматики словенської правильное синтагма» М. Смотрицького та ін.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. стара, нормована й освячена п'ятивіковою традицією вживання донаціональна літературна мова українців вливається як одне із джерел в формовану нову національну літературну мову.

XIX ст. — період інтенсивного розвитку української літературної мови. Однак повну можливість розвитку українська літературна мова дістає тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції. У дореволюційний час досягла значного розвитку мова худож-

ньої літератури, яка, однак, була ще надто тісно зв'язана з живим діалектним середовищем. Цікавими є міркування відомого українського письменника С. Васильченка щодо цього періоду в розвитку мови художньої літератури: «...Писати твори українською мовою, молодю, невиробленою, без порівняння важче, ніж російською, з її широченним лексиконом, з готовими фразами. Українському письменникові доводилося тут робити подвійну працю — тягнути разом два плуги: писати художній твір і разом з тим творити для його мову».

Досить активно розвивалася мова преси, та вона була далеко не до кінця уніфікована через відсутність надійних словників, граматичних розробок і навіть єдиного правопису, а сама преса відігравала вузько локальну роль. Ще менше була розвинута мова науки. Сформованою, хоча б у якійсь мірі, її можна було вважати тільки в сфері гуманітарних наук. Але й тут відчувалися невиробленість термінології, відсутність строгості у вживанні форм, знижений тон викладу з орієнтацією на псевдонародну, знижену мову.

Усе це, звичайно, створювало значні труднощі для перетворення української мови в загальнолітературну. До цього варто додати ще низку обставин соціального характеру, залишених у спадщину царизмом, а також російською й українською буржуазією: відсутність будь-яких традицій уживання нової української мови в державному управлінні, неграмотність населення (у деяких районах понад 90 %), відсутність інтелігенції, упереджене ставлення освічених кіл населення до можливостей і потреб розвитку української літературної мови.

Усі ці труднощі виявлялися ще в дореволюційний час, зокрема в період 1905—1913 рр., коли було частково знято заборону з українського слова. Варто відзначити, що серед політичних партій право української мови на повний і безперешкодний розвиток, запровадження української мови в школу, в практику управління і т. д. найбільш послідовно і безкомпромісно обстоювала партія більшовиків. У доповіді, написаній В. І. Леніним і виголошеній на засіданні Державної Думи депутатом-більшовиком Г. І. Петровським, було, зокрема, сказано: «Українці, чи бачите, не мають права на рідну мову ні в середній, ні в нижчій школі, ні в земстві, ні в сеймах. Політич-

ні діячі, що договорилися до цього, просто лакеї чорносотенців і з боку послідовних демократів заслужують тільки презирства...» (Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови.— К., 1961.— Ч. 2.— С. 286). Згадаймо у зв'язку з цим, що серед голосів, які прозвучали в Думі проти української мови, був і голос майбутнього ставленика німецьких окупаційних військ на Україні «гетьмана» П. Скоропадського.

З перших днів утвердження Радянської влади на Україні розпочалася титанічна робота Комуністичної партії щодо здійснення її програмного положення про забезпечення фактичної рівності всіх народів, а отже, і всебічного розвитку їхніх мов. В. І. Ленін підкреслював, що рідна мова для кожного народу є могутнім і незамінним знаряддям розвитку його матеріальних і духовних сил, засобом виховання трудящих у дусі комуністичної ідеології, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Підкреслюючи у 1919 р. необхідність всебічного розвитку української мови, В. І. Ленін писав: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтиснути українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас» (Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 313—314).

Запровадження української мови у всі сфери духовного, економічного і політичного життя молоді соціалістичної республіки вимагало: 1) вироблення відповідної термінології; 2) уніфікації існуючої термінології; 3) уніфікації вживаних у мові масової інформації і пропаганди слів і форм; 4) уніфікації орфографічних норм; 5) створення мовних посібників для школи, для масового і спеціального користування.

Ці завдання були виконані в найкоротші строки — протягом 20-х — першої половини 30-х років. За цей

час було створено і видано десятки термінологічних словників, нормативних підручників з мови, були проведні помітні дослідження в галузі термінології, діалектології й історії мови, вироблено стабільний український правопис, який з 1933 р. істотно не змінився. Якщо сьогодні порівнювати мовознавчі рекомендації 20-х і 70—80-х років, то найістотніше змінилася за цей час термінологія. І це природно: адже в 20-ті роки вона створювалася практично на голому місці. В процесі її становлення діяли різні тенденції, зокрема виявився і властивий кожній літературній мові у час значного розширення її соціальних функцій мовний пуризм, не обійшлося й без спекуляцій на «народності», наслідком чого була певна вульгаризація термінології, без вагань у виборі джерела запозичень.

Мовний пуризм виявляється у різних умовах неоднаково. Не можна, скажімо, ототожнювати «богемізацію» термінології в чеській літературній мові XIX ст. і «українізацію» термінології в українській літературній мові початку XX ст. У першому випадку йшлося про те, щоб повернути слов'янську природу чеській мові, яка довгий час зазнавала німецького впливу, у другому — щоб відштовхнути українську мову від інших слов'янських, насамперед від російської, введенням нових, вузьколокальних або ж вигаданих, скалькованих з іномовних зразків слів замість давно існуючих і широко відомих у народі. Підручник або посібник, пересипаний такими термінами, погано сприймався. Але це ще не все. Захоплення неологізмами негативно позначалося на соціальному престижі української мови. Треба мати на увазі традиційне (від XVIII ст.) поширення серед українського населення, зокрема серед панівних класів, а певною мірою і робітників, виробленої, функціонально багатогранної російської мови. У зв'язку з цим заміна, наприклад, традиційно вживаного українцями *абажур* на *дашок*, *акушерка* на *баба пупорізка*, *стихія* на *живло*, *фанатизм* на *загорілість* і под. породжувала в певних колах недовір'я до можливостей української мови бути засобом вираження світової наукової і технічної думки. Природно, що в виробленні української термінології перемогла тенденція до інтернаціоналізації цього найрухомішого складу лексики, причому прикладом для неї послужила високорозвинена російська термінологія. Звичайно, ті терміни, які нова українська літературна

мова успадкувала з минулих віків, зокрема юридичні, математичні, сільськогосподарські та ін., а також сформована на народній основі термінологія народних промислів, номенклатура рослинного й тваринного світу майже повністю увійшли в словник літературної мови.

Певних змін зазнала також запозичена лексика, що її запроваджували як українську на противагу іншій запозиченій, але, на думку деяких законодавців, «неукраїнській», наприклад: *риштунок* зам. *арматура*, *мапа* зам. *карта* і под. Такі явища можна спостерігати на різних етапах розвитку будь-якої літературної мови. Помітного впливу на структуру літературної мови вони не роблять.

Мовознавча робота щодо впорядкування лексики, словотвору, морфологічних форм та ін. має сенс у тому випадку, коли її результати впроваджуються в практику масової преси, законодавчих актів, а головне — в практику школи. Спроб нормалізації лексичного складу мови, зокрема абстрактної лексики, було немало і в дореволюційний період. Однак вони не враховували (а через соціальні умови й не могли враховувати) практики суспільного вживання й вивчення мови, а тому мали суб'єктивний характер. Так, Б. Грінченко виступав проти таких слів, як *скромний*, *росистий*, *світлич*, *крівля*, *яр* та ін., І. Верхратський вважав за невдалі слова *насмілитися*, *знесилитися* та ін., А. Кримському не подобалося слово *досконалий* і т. ін.

Менш ніж за десять років після Жовтневої революції було створено еталон української літературної мови; літературна мова, а не діалект чи просторіччя, стала рідною для мільйонів українців. Протягом наступних десятиліть у свідомості мас виробилося прагнення говорити правильно, говорити, як пишуть у книжках, як ведуться передачі по радіо й телебаченню, як учать в школі. Було вироблено, як відзначав академік І. К. Білодід, загальнонародний монолог української літературної мови.

Помітну роль у формуванні української загальнонародної літературної мови відіграла близькоспоріднена російська мова. У деяких зарубіжних виданнях взаємовідношення російської мови з українською та з іншими мовами народів СРСР висвітлюються не правильно, без знання фактів або ж упереджено.

Російська мова, будучи мовою російської нації,

стала разом з тим засобом співробітництва і єднання всіх народів і народностей СРСР. У тому, що російська мова як засіб міжнаціонального спілкування сприяє всебічному розвитку національних мов, видно докорінну відмінність між мовою як засобом єднання і співробітництва соціалістичних націй і мовою панівної нації в імперіалістичній державі. Утворення єдиного багатонаціонального радянського народу не означає ні нівеляції національних особливостей радянських людей, ні ліквідації самих націй. Рідна мова була й лишається для кожної нації могутнім засобом розвитку її матеріальних і духовних сил.

Наявність близької термінології, взаємовпливи в галузі стилів і жанрів зближують мови народів СРСР незалежно від їх структури, належності до певної мовної сім'ї. Звичайно, при цьому кожна мова не тільки зберігає свій словниковий фонд, але й збагачує його, дає про збереження своєї специфіки, розвивається за своїми внутрішніми законами. Вона далеко виходить за рамки мови «домашнього побутування», стає мовою науки, виробництва, державного управління, школи і всіх сфер розгалуженої соціалістичної культури. Зближення мов — це насамперед вирівнювання їхніх можливостей в обслуговуванні культурних потреб сучасної розвинутої нації. У цьому один з головних наслідків взаємодії мов соціалістичних націй Радянського Союзу.

Класифікація мов за ознакою більшої чи меншої розвиненості ще в минулому столітті була названа М. Г. Чернишевським як тимчасова, залежна від соціальних умов. «Істотну різницю між мовами, — відзначив він, — становлять лише багатство чи бідність лексикону, а склад лексикону відповідає знанням народу, так що свідчить лише про його знання, про ступінь його освіченості, про його життєві заняття, спосіб життя і частково про його взаємини з іншими народами».

Повернімося до ролі мови у формуванні думки і світогляду. Десь у півтора-два роки дитина прилучається до суспільства, оскільки в неї «прорізується голос» — вона починає спілкуватися з членами своєї сім'ї. Відбувається маленьке чудо, яке, зрештою, повторюється на нашій планеті кожного дня тисячі разів упродовж десятків тисяч років. Якщо в маленької людини немає якихось відхилень у сприйманні

звуків, перше спілкування і всі наступні відбуваються з допомогою голосу, супроводжуваного жестом. Пізніше людина може оволодіти другою, третьою мовою, навіть засвоїти десятки мов, але, мабуть, тому, що феномен прилучення до колективного розуму, усвідомлення себе як людини проявляється мовою рідних дитині людей, вона завжди сприймає цю першу мову в оточенні спогадів про батька, матір, братів і сестер, рідний дім, вулицю, той вузький світ, в якому проходить раннє дитинство і від якого, як від вічно сяючої в свідомості світної точки, розходяться в усі боки промені життєвих доріг. Емоційна небайдужість до рідної, материнської мови посилюється тим, що від першого сказаного дитиною слова до її повного занурення в океан слів триває постійна творча робота думки, тоді як оволодіння іншими, нерідними мовами — це вже не стільки пізнання, скільки перекодування пізнаного, супроводжуване активною роботою пам'яті.

Ф. М. Достоевський, будучи прекрасним психологом, чітко побачив ту грань, яка відділяє рідну мову від нерідної: «На вище життя, на глибину думки запозиченої, чужої мови нам не вистачить, саме тому, що вона нам все ж лишатиметься чужою; для цього потрібна мова рідна, з якою, так би мовити, народжуються». Здавалось би, це аксіома. Але письменник тут же спотикається об такий камінь, як поширене в його часи засвоєння дітьми багатьох дворянських родин спершу не рідної, а французької мови. Навіть великий Пушкін, за його власним визнанням, теж змушений був перевиховати себе і навчався мови й набирался духу народного у своєї няні Орини Родіонівни. І все ж таки, — говорить Ф. Достоевський, — вивчити російську мову росіянинові легше, ніж неросійську. У цьому немає ніякої містики: адже до нього рідною мовою промовляє рідна земля, рідна природа, він чує її на кожному кроці, вона живить і формує його думку. Ось як він передає розмову із закордонно-російською матінкою про важливість вивчення її «херувимчиками» рідної російської мови:

«— Але ж дипломатична мова французька, — перериває мене матінка, на цей раз навіть не давши мені почати...

— Так, добродійко, — відповідаю я, — заперечення ваше сильне, і я згоден з вами беззаперечно. Але, по-перше, все, що я говорив про знання російської

мови, треба стосувати й французької, чи ж не правда? Адже щоб виразити багатства свого організму французькою мовою, треба й французьку мову засвоїти собі в найбагатший спосіб. То знайте ж, є така таємниця природи, закон її, згідно з яким досконало можна володіти тією мовою, з якою народився, тобто якою розмовляє той народ, до якого належите ви».

Саме тому, що дитина чує рідну мову на кожному кроці, вона й засвоює її дуже швидко, бо її ще не переобтяжений знаннями розум всмоктує її, як губка. Очевидно, найраніше засвоюється інтонація (сигнали заохочення, спонукання, ласки, заборони і т. ін.), далі вона доповнюється семантикою слів, ще далі засвоюються цілі фрази і, нарешті, дитина оволодіває таємницею комбінування слів як носіїв розчленованої лексичної і граматичної семантики. Цей процес невіддільний від формування свідомості, а тому вироблені в ньому ячейки пам'яті належать до найстійкіших.

Як формування людського організму повторює історію розвитку живої природи, так і розумовий розвиток окремої людини проходить той шлях, яким ішло все людство. Якщо знання про світ здобувається внаслідок порівняння між собою різних його складових, то, безперечно, шлях до виникнення понять про предмети і явища об'єктивного світу в різних етносах пролягає через неоднакові зіставлення і порівняння. Наприклад, українське *повітря* асоціюється з *вітром*, а російське *воздух* з *духом*, *диханням*, українське *вікно*, російське *окно* — з *оком*, а болгарське *прозорец* — із *прозиранням*, *прозорістю*, польське *podłoga* — із чимось підкладеним (*podłożyc*), а російське *пол* — із *полиця*. Зрештою, коли зіставляються між собою *повітря* і *воздух*, *вікно* і *прозорец*, *podłoga* і *пол*, то значення цих слів, а отже, й понять, що стоять за ними, ідентифікуються. Але шлях до кожного з цих понять, як бачимо, у кожній мові своєрідний.

Колись М. Г. Чернишевський справедливо писав: «Тепер навряд чи хто-небудь з людей, які пишуть про мову, не знає, що людина мислить уявленнями, що коли вона мислить за допомогою слів, то робить це із зручності замінювати складне простим, але що під кожним словом, яке вона мислить, в її мисленні з'являється уявлення, і слово лише засвідчує, що

подане їй уявлення уже розглядалося нею багато разів і що тепер немає необхідності витратити час на новий розгляд цього уявлення, можна сміливо й швидко скористатися ним, як уже добре знайомим». Таке ж уявлення виникає і тоді, коли засвоєне з дитинства слово зіставляється зі словом іншої мови: ідентифікація відбувається поза етимологічними зв'язками слова рідної мови з іномовними відповідниками. Отже, мислячи іншою, нерідною мовою, людина оперує поняттями, але відривається від тих первинних асоціацій, які западають у свідомість дитини при пізнанні навколишнього світу.

Психологічна наука довела, що за характером сприйняття люди поділяються на тих, хто віддає перевагу образам, і тих, хто більше схильний до оперування абстрактними поняттями. Опора на рідну мову сприяє закріпленості кожної з цих схильностей за конкретним індивідумом.

Дальший крок індивідуума в освоєнні інтернаціонального мовного досвіду невіддільний від опори на літературну мову як акумулятор людських знань. Тут підмогою може бути як літературна мова, що базується на рідній для даної людини основі, так і будь-яка інша літературна мова. На жаль, ми поки що мало знаємо про те, чи впливає збіг мови-матриці з літературною мовою на розвиток наукових знань. Інша річ, коли йдеться про художньо-образне відтворення дійсності. Історія засвідчує немало прикладів, коли представник одного народу стає виразником дум і сподівань іншого. Так, М. В. Гоголь був не лише видатним російським письменником, але і великою мірою реформатором російської прози; навряд чи хтось би став оспорювати вплив на розвиток української літератури росіянки М. Вілінської — Марка Вовчка. Згадаймо тут і прогресивну роль у розвитку французької поезії поляка Аполлінера (Гійом-Аполлінарій Костровицький). Вони творили мовою тієї нації, на благо якої поставили свою творчість. Але скільки свого, національного світосприймання внесли вони в пізнання духовних основ іншої нації!

Отже, створення духовних цінностей певної нації представниками іномовної культури цілком можливе. Та все ж самопізнання нації відбувається через свою власну літературу, створену насамперед представниками цієї ж нації завдяки використанню потенції своєї мови. Очевидно, чим повніше обслуговування

національною мовою духовного розвитку нації, тим більший її вклад у духовну скарбницю людства. Скажімо, Т. Г. Шевченко як перший загальнонародний співець України представив світові національні інтереси української нації і разом з тим допоміг усвідомити їх самому народові. Як дуже точно й образно висловився І. Драч,

Йшла вперше Україна по дорозі
У глибину епох і вічних злетів —
Йшла за труною сина і пророка.
За нею по безсмертному шляху
Йшли хохли, русини, малороси,
Щоб зватись українцями віднині.

Від з'ясування ролі мови у розвитку свідомості окремої людини ми закономірно перейшли до ролі мови як фактора самосвідомості народу. Адже самосвідомість колективу виростає на ґрунті свідомості кожного його члена, і мова виступає тут як начало, що цементує людей в колектив.

Про те, що індивідуум виражає себе через мову, уже йшлося. Але ж і народ у цілому, творячи свою духовну культуру, теж великою мірою самовиражається в мові (словесний фольклор, словесна індивідуальна творчість, що розвивається паралельно з музикою, архітектурою, образотворчим і декоративним мистецтвом і под.). Тому кожне суспільство дбає про свою мову не тільки як про засіб взаємної інформації й нагромадження знань, але й як про знаряддя створення художніх цінностей. Важливо, щоб названі функції мови — інформативна (комунікативна), пізнавальна (нагромаджувальна) і художня — використовувалися повною мірою. Вияв неуваги до однієї з них може призвести до функціональної неповноцінності мови, а отже, й до зниження її соціального престижу, до намагання надолужити одну з цих функцій використанням іншої мови.

Загальновідомо, що тією самою мовою можна говорити добре, не дуже добре і зовсім погано. Якщо, скажімо, німець не настільки засвоїв англійську мову, щоб читати нею художню літературу в оригіналі, це не ставить йому на карб як особистості, оскільки при засвоєнні чужої мови передбачається освоєння насамперед її інформативної функції. Але якщо німець і своєю рідною мовою користується тільки як засобом інформації, то це свідчить про

його недостатне прилучення до духовних багатств власного народу.

Отже, і окрема людина, і народ у цілому виражають себе через мову. М. Бажан назвав це могутнє знаряддя розвитку народу зреченою мислю, оскільки думка втілюється матеріально в звуки або в літери. Поставши в звуках, вона передається від людини до людини, а будучи зафіксована на письмі — від покоління до багатьох наступних поколінь.

З'являються

НОВІ СЛОВА У МОВІ

Зміни в мові протягом життя одного покоління майже непомітні. Мовні норми — ознака кожної літературної мови — стримують появу новотворів, здатних розхитувати систему, викликати її перебудову. Ненормативні елементи, переважно слівця різних жаргонів, супроводжують розвиток кожної літературної мови, але завжди проти них ведеться боротьба, і, зрештою, вони не тільки не проникають в літературну мову, а й зникають в усному нелітературному мовленні. Проте на кожному етапі розвитку мови такі слова привертають до себе загальну увагу. Разом з тим щомісяця, щодня, щогодини в літературну мову потрапляє багато слів, але ми цього не помічаємо. Це слова-терміни з вузьких спеціальних галузей знання. Вони приходять в літературну мову непомітно, та згодом, коли позначувані ними поняття стають ознакою щоденного побуту, нові терміни поповнюють собою загальномовний словник.

Мова постійно розвивається і разом з тим як за-сіб зв'язку між різними генераціями лишається незмінною. Кожне наступне покоління має багатшу мову, ніж попереднє, але мова попереднього покоління лишається для наступного цілком зрозумілою, бо вона втрачає менше, ніж набуває. Мова Т. Г. Шевченка — це ніби мова нашого покоління. Ми любимо і розуміємо твори геніального поета України. Скільки в нього слів, значення яких ми повинні з'ясувати за словником? Небагато. До того ж це переважно ті слова, що позначають реалії дуже віддалених від нас епох і характерні не лише для мови Т. Г. Шевченка, а й для мови його і наших сучасників,

наприклад: *автодафе, амфори, архістратиг, аршин, бакаляр, булла, бурнус, вісон, гінекей, гладіатор, дріади, інтродукція, конклав, ліктор, міся, неофіт*. Деякі з уживаних Т. Г. Шевченком слів нам відомі з інших мов, наприклад з російської, бо в українській вони не стали літературними (*август — серпень, апріль — квітень, армяни — вірмени, воскресний — недільний* та ін.), з сучасних українських діалектів (*безецний, виграшка, гирувати, дасть бі, кете* та ін.).

Отже, ретроспективний погляд на мову з відстані кількох поколінь доводить її майже повну тотожність із сучасною мовою. Навпаки, перспективний погляд на мову виявить у ній цілий ряд елементів, не властивих мові попередніх поколінь. Сучасникові Т. Г. Шевченка важко було б зрозуміти нашу щоденну мову. Хоч структура її в цілому лишилася тією самою, в деяких мовних рівнях, насамперед у лексиці, відбулося стільки для життя однієї-двох генерацій змін, що майже кожне десяте слово потребувало б спеціальних роз'яснень. Уявімо собі, що сучасник Т. Г. Шевченка читає роман Ю. Бедзика «Блакить»:

«Нарешті шасі вдарилося об бетонку, приймий струс, дзвінкий свист пропелерів, внизу колотиться, гупає, у віконцях миготять будівлі, ангари, смугасті стовпи.

Спокійно, Вітю!

Літак котиться до бар'єрчика, до натовпу, на оті велетенські вікна аеропорту.

Зараз, Вітю. Ти повернувся з далеких заокеанських вояжів непорожнем. Можеш дозволити собі трохи зверхньої байдужості, навіть трохи холодку. Два роки наполегливої праці на чужому заводі, де все було інакше, де й вечори і ночі й світанки були зовсім не такими, як удома, де тільки затаєна туга нагадувала тобі про домівку... Інженер Віктор Жадан виконував державної ваги доручення, був посланцем великої Радянської країни. Освоював могутні стани, пускав у дію могутні механізми...»

Читачеві середини XIX ст. були б незрозумілими не тільки такі звичні нам слова й вирази, як *шасі, бетонка, пропелер, ангар, аеропорт, Радянська країна, стан*, а й, здавалось би, давні українські *державний, наполегливий, освоювати*. Останні три слова повністю складаються із морфем, здавна властивих структурі української мови. Але морфеми — це атоми

семантичної структури, тоді як слова — молекули. І саме цих «молекул» не фіксує ще навіть відомий «Словарь української мови», що вийшов за редакцією Б. Грінченка на початку нашого століття. Отже, десять напіввідомих або й зовсім невідомих слів на текст, що складається із ста одного слова разом з неповнозначними.

Сприймання цього тексту нашим попередником ускладнювалося б ще тими асоціаціями, які виникали б у нього у зв'язку з окремими словосполученнями. Так, *смугасті стовпи* викликали б у нього уяву про верстові стовпи, *державний* перегукувалося б не лише з державою в сучасному розумінні цього слова, а й міцністю, владою, помістям, володінням і под.— тобто з усіма тими значеннями, які мало слово *державна* у XIX ст.

А якщо відступити ще на століття або й на два у глибину віків? Тоді, мабуть, взаєморозуміння між пращуром і нашим сучасником нагадуватиме діалог з кошовим Іваном Сірком з гуморески Остапа Вишні «Запорожці»:

— А ще курені є?

— Є! Он далі — зветься слябінг.

— Слабий?

— Та ні, не слабий. Стопудові сляби кататиме.

— Дивно якось! І не слабий, кажеш, а слябінгом зветься. Коли вже слябінг — до баби-шептухи треба, хай пошепче.

— Пошепчуть і без баби! Ось-ось рольгангами загуде.

— Та слова які: центр якось тепло... слябінг... рольганги... Ні вимовити, ні зрозуміти».

Нагромадження елементів нової структури відбувається в мові досить повільно і нерівномірно. Революційні зміни в суспільстві, в науці, техніці ведуть до прискореного розвитку лексичної системи мови, що згодом позначається і на інших її рівнях. Це відзначав ще Поль Лафарг у праці «Мова і революція» (1894), написаній під впливом марксистських ідей.

Важливий вплив на розвиток української мови мала Велика Жовтнева соціалістична революція. Літературна мова, що в дожовтневий період розвивалася переважно як знаряддя художньої літератури і лише частково служила потребам публіцистики й науки, стає поліфункціональною. У ній повною мірою розвивається публіцистичний стиль, перебудовується

ї досягає високого розвитку науковий стиль, виникають діловий, ораторський та інші стилі.

Особливо велике значення для розвитку української мови в цілому мав стиль наукової літератури. Спеціалізована мова різних галузей науки розвивається на базі природної мови, проте її форми і семантика оцінюються з погляду її можливостей передавати емоційно нейтральні абстрактні поняття. На побутові поняття нерідко накладається їх специфічне емоційне сприйняття. Наукове поняття є здебільшого результатом тільки логічного мислення. Тому термін, який є носієм поняття, повинен бути емоційно нейтральним.

Як висловлюються деякі дослідники, буденна мова, стаючи основою наукової, ревізується. Переглядові піддається насамперед її семантична сторона: вона дискретизується (від лат. *diskretus* — роздільний, перервний) відповідно до дискретизації дійсності засобами певної науки. Вводяться обмеження на предметну область мови. Процес термінологізації буденних слів призводить до появи в сучасній українській мові численних омонімів. З одного боку, продовжують існувати побутові слова, відомі багатьом поколінням наших попередників, а з другого — з'являються слова-терміни, за якими стоять наукові визначення, що в XIX ст. українською мовою ще не передавалися. Так, термінологізуються слова *барабан* (техн.), *биття* (фіз.), *бігуни* (мех.), *білки* (хім.), *блискавка* (фіз.), *вага* (фіз.), *вал* (техн.), *вартість* (екон.), *вина* (юр.), *струм* (фіз.), *відображення* (псих.), *відтворення* (екон.), *вік* (геол.), *вода* (хім.), *воля* (юр. і псих.) та багато ін. Ще більше загальних слів входить до складу термінологічних сполучень: *безперервне виробництво*, *безперервний прокатний стан*, *біжучі хвилі*, *біле світло*, *бічна лінія*, *блукаючі струми*, *бронзовий вік*, *важкий водень*, *крива вивідності*, *випадкова величина*, *виробничі відносини*, *висота звуку*, *виштовхувальна сила*, *відбивна здатність*, *вільні коливання*, *важка вода* і тисячі інших. Великий вплив на термінологізацію цієї української лексики справила російська мова, де побутові слова такого типу термінологізувалися раніше.

Українська мова здавна запозичувала слова з інших мов. Цей процес цілком закономірний. «Кожна нація може і повинна вчитися у інших» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 23.— С. 12). В українській

мові є давні кельтські запозичення (*брага, тин, ліки*), дльпньогрецькі (*корабель, огірок*), готські (*дума, хліб, шолом, мито, дошка, король, корон*), старослов'янські (*враг, град, область*), грецькі (*левада, лиман, лавр, мак, м'ята, мигдаль*), латинські (*аматор, арешт, гулор, герб*), тюркські (*батіг, диван, казан, капкан, капшук, кочерга*), чеські (*бавовна, брама, влада, власний, ганити, праця*), польські (*гонт, гудзик, стьожка, ковадло, кишеня, скарга, збруя, підлога, посаг* та багато ін.).

З розвитком наукової термінології потік іншомовних запозичень в українську мову незмірно зріс. Проте запозичувані слова тепер, як правило, мають інтернаціональний характер: зберігаючи однозначність, вони входять до термінологічного фонду багатьох мов світу. Як зазначав Ф. Енгельс, «необхідні іншомовні слова, що в більшості випадків є загальноприйнятими науково-технічними термінами, не були б необхідними, коли б вони піддавались перекладу. Отже, переклад тільки перекручує зміст; замість того, щоб роз'яснити, він вносить плутанину» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори.— Т. 19.— С. 311). Широке введення в українську мову таких слів-термінів, як *антипротон, астрометрія, атрофія, біметали, біном, біострум, вінілацетат, галактоза, гальванометр* та інші, забезпечує від будь-яких асоціацій їх з побутовими словами. Нерідко запозичений термін співіснує з узятим із народної мови, наприклад: *лейкома* — *більмо*, *ексудат* — *випіт*, *екстракт* — *витяжка* і под.

Нова термінологічна лексика перебуває на периферії лексичної системи мови. Проте в періоди активного розвитку науки й техніки, особливо в наші дні, коли бурхливими темпами відбувається науково-технічна революція, термінологічна лексика потужним струменем впливається в загальнозживаний лексичний фонд. Цьому сприяє мова масової інформації — газет, радіо, телебачення та ін. Треба, однак, мати на увазі, що термінологічна лексика в розмовно-побутовій мові частково детермінологізується. Цей процес супроводжується явищем, протилежним тому, яке спостерігається при термінологізації загальнозживаних слів. Якщо побутові слова, перетворюючись у терміни, стають носієм якогось наукового визначення, то детермінологізація спричиняється до

того, що за терміном зберігається лише позначення однієї з характерних ознак поняття.

У мові художньої літератури з'являється дедалі більше термінологічної лексики. Треба, однак, мати на увазі, що поняття, яке стоїть за кожним терміном у науковій літературі, у мові художнього твору, як і в розмовній мові, нерідко редукується. Скажімо, фізичний термін *абсорбція* — поглинання речовин усім об'ємом рідин або твердих тіл — набуває в побутовому мовленні значення просто «поглинання». Немало випадків часткової детермінологізації, а згодом і метафоризації терміна в побутовому мовленні, а звідси і в художній літературі, засвідчує Словник української мови (в 11 томах). Наприклад, *акліматизуватися* — «приспосовуватися до нового клімату, до нових умов життя (про рослини, тварин)» і «привичаюватися до нової обстановки, нового середовища (про людину)»; *аккумуляція* — «нагромадження на поверхні суші або на дні водойм мінеральних частинок чи органічних решток внаслідок діяльності вітру, текучих вод, льодовиків, вулканізму та інших природних факторів» і «збирання, нагромадження, зосередження чого-небудь»; алмаз — «мінерал найвищої твердості, хімічно стійкий, чистий кристалічний вуглець; прозорий, здебільшого безбарвний; незначні домішки Al, Si, Mg, Ca, Fe та ін. надають жовтого, синього, чорного, зеленого кольорів» і «прозорий, звичайно безбарвний мінерал і коштовний камінь, що блиском і твердістю перевищує всі інші мінерали».

Детермінологізовані слова наукової мови входять у структуру художніх образів. Мова художньої літератури вділює різні періоди розвитку науково-технічної думки. Скажімо, у творах, присвячених сучасній проблематиці, в новітній українській радянській поезії широко використовуються з найрізноманітнішими цілями — переважно в складі метафор і образних порівнянь — термінологія й усталені кліше періоду науково-технічної революції, наприклад: «Якщо йому дадуть змогу реалізувати свої начерки, якщо завод спроможний мислити *категоріями електронної доби...*» (Ю. Бедзик); «— Ух ти ж, *мічений атом!* Ану ще раз його під душ!» (О. Гончар); «Цей крововливальний прилад хворі назвали *ракетною установкою* (І. Григурко); «Існування *капарата завбачення*» в мозку людини доведено в багатьох працях з фізіології...» (О. Гурейв). Нерідко такі слова

29-33

використовуються з настановою на гумор. Справжнім майстром вживання їх у чисто народному стилі був Остап Вишня: «А як батько почнуть, краще мовчати. Бо в батька *аргументи* були значно солідніші:

— Ти не той, не дуже! Що ото чоботи вже «бутилками» пристроюєш? Ти мені дивись! Поб'ю на сукиному синові істика до цурки!»

Мовна творчість у галузі художньої літератури докорінно відрізняється від мови наукового стилю. Як можна написати наукову статтю, знаючи предмет дослідження й елементарні закони мовної композиції, так у принципі не виключена можливість написання художнього твору, спираючись тільки на знання внутрішньостильових законів белетристики. Проте стаття в цьому разі матиме наукову цінність, що ж до художнього твору, то він буде позбавлений ознак творчості, а отже, й художності. Белетристичний витвір тільки тоді має художню вартість, коли його автор, оволодівши всіма прийомами функціонального, загальномовного стилю, виробив свій, індивідуальний художній стиль, в якому засоби мовного вираження невіддільні від художнього змісту.

Письменник не тільки добрий знавець мови, він активний учасник її розвитку й оновлення. Спираючись на народну мову, її літературні традиції, майстер художнього слова відбиває в мовленні своє індивідуальне бачення світу. Якась частина індивідуальної мовної творчості письменника лежить на поверхні його мови і одразу ж впадає в око. Це — неологізми. Проте більша частина авторських новотворів схована у глибині мовної структури. Це непомітні семантичні зсуви у значенні відомих слів, відхилення від усталених норм відмінювання, нові поєднання слів.

Неологізми бувають двох типів: побудовані згідно із законами мовної системи або, навпаки, створені всупереч прийнятним моделям. Неологізми першого типу, в свою чергу, можуть бути поділені на загальномовні, принагідно вжиті й індивідуально-авторські.

До загальномовних, побудованих згідно із законами мовної системи неологізмів належать насамперед слова-терміни, різноманітні скорочення, побутові назви наукових понять, зокрема складені терміни, що розширили своє значення, ставши фразеологізмами, і т. ін. Неологізми цього типу використовуються в художній літературі для актуалізації мови персонажів, наприклад: «*Неконтактність* — це навіть м'яко

сказано» (О. Гончар); «Чи впораються заводчани з новим завданням?» (Ю. Бедзик); «Сікач же свою переглянув платформу. І взяв традиційну віршовану форму!» (С. Воскресенко); «Голова поважає Данила, бо якби не він, то стояли б ті нещасні два трактори на приколі, а так — в роботі» (М. Зарудний); «То така з листом моїм вийшла *«неув'язочка»* (С. Олійник); «Дошкуляла звична для провінційних установ *текучка* і суета» (Ю. Щербак).

Принагідно вжиті неологізми — це такі слова, що спонтанно виникають у мовленні однієї людини або ж уживаються в невеликому колективі. Почуті й належно оцінені письменником, вони потрапляють у художній твір, стаючи інколи дуже цінною художньою деталлю. Таким, наприклад, є слово *плечова* в романі Ю. Щербака «Причини і наслідки»: «Колись *плечовою* була. Їздила на плечових машинах, хто в кабінку візьме, ну, самі розумієте... По всіх дорогах стелилася. А тепер уже не беруть. Вона в село повернулася і до мого ханурика приклеїлася».

За характером використання до принагідно вжитих, мабуть, можна віднести й запозичення, вживані в усно-народному мовленні, і діалектизми. Ось яку характеристичну деталь уводить у мову одного із своїх персонажів Ю. Щербак: «Хабарі, *подлец*, брав, приписки до плану робив, державні гроші розтринькував». Щодо діалектизмів, то вони інколи через мову художньої літератури піднімаються й до загальнолітературних, прикладом чого є Гончареве *тронка*, що стало з вузькодіалектного загальнозрозумілим. Сучасні українські письменники, як і класики, не уникають також діалектних форм: «А тобі що до того? Не з *твей* ж кишені їх *дають*»; «А тебе то *всьо* вже не *обходить*?» (Г. Штонь).

Діалектизм — виразна художня деталь у руках майстра. Слід, однак, дбати, щоб твір не ставав набором функціонально не навантажених раритетів. Добре колись висловився М. Г. Чернишевський про оповідання В. Даля: «Правду кажучи, з його оповідань ні на волос не довідаєшся нічого нового про російський народ, та і в самих оповіданнях не знайдеш ні краплини народності... Він знає народне життя, як досвідчений петербурзький візник знає Петербург. «Де Усачів провулок? Де Орловський провулок? Де Клавікордна вулиця?» Ніхто з нас цього не знає, а візник усе це знає як свої п'ять пальців. Але

хай би спробувала людина, яка не знає Петербурга, дізнатися що-небудь про Петербург від цього візника — нічого не дізнається або ж дізнається таку нісенітницю, що й знаюча людина не розплутає потім».

Отже, принагідно вжиті слова й діалектизми не є в мові художньої літератури, як і в живому мовленні, чимось особливим. Проте їхні функції в обох цих мовних сферах різні: якщо в живому мовленні це знаки спілкування, то в художньому творі вони виступають тільки як елементи образної системи.

Індивідуально-авторські неологізми, що будуються за узвичаєними в мові моделями, також не є чимось винятковим. Вони часто виникають і в побутовому мовленні, їх поява підготовлена мовною свідомістю носіїв. Ось, наприклад, дієслова з гуморесок Остапа Вишні, яких ви не знайдете в загальномовних словниках, їх значення шукатиме хіба що іноземець, а носієві мови вони цілком ясні з контексту: «А за вікном сріблом у сояшних батобах *жайворонило*...»;

Подивився дід, як вони там двопудові гирі, ніби м'ячі, піднімають, як вони штангу штовхають, і аж затремтів. Забрало діда.

Прийшов додому, пообідав та й каже:

— Щоб я, — каже, — Куценка *не перетой*?»

А ось опис реакції футбольної вболівальниці на забитий м'яч:

«Із уст у неї щось бриніло. Ні, не бриніло, а рокотало. Ні, не рокотало, а неслось!.. Крик? — Ні! Лемент? — Ні! Вереск? — Ні! Я не знаю, як це вам пояснити, але це щось незвичайне. Це радість з криком вирвалася із грудей задоволеної людини! Зірвали з її носа окуляри, штурхонули мене в лівий бік, і розсипались по зеленому полю *крикозайчиками* (скік! скік!)». Це так звані *оказіоналізми* — плід мовно-літературної творчості. Вони властиві творчій манері небагатьох письменників. Ними любив послуговуватися, наприклад, П. Тичина. Створені ним *оказіоналізми сонцебризно, яблуновоцвітно, аркодужний, вітровіння* та інші ввійшли в індивідуальний словник інших письменників.

Загальнопоширеними в художній мові сучасної доби є системно зумовлені авторські неологізми. Що ж до *оказіоналізмів*, то вони трапляються лише в окремих сучасних поетів — М. Вінграновського,

І. Драча, рідше Б. Олійника. До звичайних способів творення нових поетичних слів належить тепер актуалізація деяких суфіксів чи префіксів — поєднання їх із тими коренями, які раніше традиційно виступали з іншим колом словотворчих морфем, утворення зменшено-пестливих форм від іменників, що означають неживі предмети, за тими моделями, які звичайно властиві іменникам, вживаним на позначення живих істот, і под. Так, Д. Павличко, намагаючись наблизити абстрактні поняття до конкретних, замінює традиційні суфікси абстрактності, що виступають у словах-термінах, народними, вживаними переважно для творення узагальнюючих іменників від прикметникових коренів: замість *рівнинності* з'являється *рівнява* (пор. *синява*), замість *одноманітності* — *одноманить* (пор. *блакить*) і под. Наприклад: «З вулкану революції, мов чари Із *рівняви* пустель, з'явився ти, Долаючи тисячолітнє горе»; «Ненависна ж мені *одноманить*, Де не буває світла ані звуку». Для поезії І. Драча характерне нагромадження слів із суфіксами емоційної оцінки тієї самої тональності, наприклад:

Ой, оце чудне *дівчатонько*, ояй,
Що *суботоньки* іде з *містонька*
До *бабоньки*, до *бабусеньки*, ой.

У В. Логвиненка і в Б. Олійника нерідко використовується поєднання кількох слів в одному для вираження якоїсь складної ознаки, наприклад: «Тільки тоді зважилася глянути в добрі очі Катерини Ульянівни, де *стояв-зяяв* цілковитий здогад» (В. Логвиненко); «Коли осінь вмирає на *сивому-сизому* вітрі, Ми старієм на рік за законами вічного права» (Б. Олійник).

Звернімося тепер до тієї непомітної роботи в надрах семантики слів, яка супроводжує процес художньої творчості. У наданні словам нових відтінків значення, у вмілому повторенні слів, зміст яких співзвучний з ідеєю твору, у їх поєднанні втілюються ще виразніші ознаки індивідуальної мовної творчості письменників, ніж у створенні неологізмів. Проте ці ознаки не лежать на поверхні мови, як неологізми, а потребують спеціальних досліджень для їх виявлення. Ось, наприклад, Ю. Щербак оголює нове значення слова *престижний* у мові певної категорії людей: «Кочергін являв собою тип самовпевненого, спортивного красеня з владними манерами, до якого

найбільше пасувало слово престижний: престижна посада, престижна дружина, престижна коханка, престижна квартира в престижному районі, навіть сауна престижна — на Центральному стадіоні, де збираються престижні друзі, які допомагають один одному заволодіти престижними посадами». У сполученні емоційно нейтрального слова *престижний* з колом інших слів, з одного боку, розкривається особливий зміст, який вкладають у нього не чисті на руку люди, а з другого — відчутна оцінка його з боку трудівників. Це давній, всебічно апробований у літературі, особливо російській, прийом. Але, звичайно, він досягає своєї мети тільки тоді, коли оголюване значення слова прив'язане до певної соціальної групи у певних часових умовах.

Трапляється й так, що нове значення переходить від однієї суспільної групи до іншої, яка вкладає в нього уже третій, вигідний для неї зміст. Це тонко підмітив ще М. Є. Салтиков-Шедрін: «Бувають хвилини, коли в загальний обіг раптом починає входити «гарне слово». Всі гаряче й радісно його хапають, всі повторюють його, носяться з ним, тлумачать на всі лади, надто коли «гарне слово» має найближчий стосунок до сучасної дійсності, до тих болів, які визріли у кожного в душі і чекали тільки слушного виразу, щоб назвати себе. Особливо останнім часом з'явилась якась гостра необхідність у «гарному слові». Жити в сутінках набридло, чи що, але всі тільки проте й думають: ах, коли б звідкись блиснув промінь і пронизав загуслий туман! І ось як відповідь на ці нарікання з'являється «гарне слово». Всі задоволені, у всіх збличчя розквітають усмішкою. Навіть зовсім прибиті люди починають дивитися бадьоріше; люди, які зовсім нічого не розуміють, хоч не розуміють і далі, дивлячись на інших, радіють. Більшість цілується, один одного вітає. Навіть явно підступні мудреці, що звичайно яко лев рыкайя ходят, иский кого проглотити, і ті стихають, ніби схиляючись у мовчанні перед силою речей. Але, по суті, вони зовсім не при тихли, а лише обдумують, як би їм примоститися до «гарного слова», всиновити його собі».

Творчим розвитком мови є, звичайно, й уміле використання письменником традиційних мовних формул — народних фразеологізмів. Розширення чи звуження їхнього змісту вимагає від письменників відчуття мовної гармонії. Можна наводити багато

прикладів удалого відсвіження народних фразеологізмів: «— Це ви даремно, Маркіяне Корнійовичу. Я завжди готовий прислухатися доброї поради, але, відверто кажучи, не терплю, коли хтось збоку заглядає в мої горшки» (І. Цюпа); «Не встиг ще Порфир оговтатись, як Бугор уже стояв над ними, витріщившись баньками своїми нахабними» (О. Гончар); «Карпо Карпович: Цього року приїду, будь-що приїду. Кирило Сидорович: Обіцянки-цяцянки, а батькові дуля під ніс» (В. Мишко). У першому прикладі фразеологізм «заглядати в чужі горшки», тобто виявляти бажання всупереч волі певної людини побільше довідатись про якісь обставини її життя й поведінки, дещо трансформується і вводиться в ширший контекст. При цьому центральне слово фразеологізму — *заглядати* — увиразнюється нефразеологізованим, але дуже доречним прислівником *збоку*. У другому прикладі відбувся органічний сплав двох словосполучень: фразеологізованого *витріщити очі (баньки)* і нефразеологізованого *нахабні баньки*. Нарешті, третій приклад репрезентує ситуативну заміну частини фразеологізму без порушення його традиційного значення.

Оригінальний прийом зрощення двох семантично далеких фразеологізмів застосовує П. Загребельний у романі «Переходимо до любові». Пор.: «Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі. Не будемо ділити шкуру невбитого ведмедя в мішку. Раз мене сюди призначено начальником, то я не допущу, щоб мене підвели з вогню прямо в полум'я під монастир»; «Як сказав би Держжикраїв Комп'ютер: *куй залізо, поки рак свисне*».

Іноді одне — два слова стають виразною характеристикою персонажа. У повісті М. С. Лескова «Очарованийний странник» циганка Груша для вираження найвищої оцінки людини вдається до назв коштовних каменів. Це звично в її середовищі, але нестерпно для тих, хто звик до інших слів для оцінки людських гідностей: «— Ты бы,— говорит,— *изумруд мой яхонтовый*, куда-нибудь поехал, прогулялся, что тебе со мною сидеть: я проста, неученая.

Етих слов он (князь), бывало, сейчас застыдится, и руки у нее целует, и дня два-три крепится, а зато потом как выкатит, так уже и завьется, а ее мне заказывает.

— Береги,— говорит,— ее, полупочтенный Иван

Северьянов, ты артист, ты не такой, как я, свистун, а ты настоящий, высокой степени артист, и оттого ты с нею как-то умеешь так говорить, что вам обоим весело, а меня от этих *«изумрудов яхонтовых»* в сон клонит».

У різних виявах художнього мовлення знаходять відбиття ознаки часу, авторське світосприймання, його літературна виучка та уподобання, національний та інтернаціональний художній матеріал, втілений у попередній досвід світової літератури. Саме цим художнє мовлення письменника, майстра відрізняється від численних поетичних спроб людей, що не оволоділи секретами художньо-образної творчості. Мові художньої літератури протипоказаний будь-який шаблон, уживання тих чи інших категорій лексики тільки тому, що їх уживали інші. У цьому плані художня мова діаметрально протиставляється діловій, де зразок, шаблон, трафарет є одним із головних стильових показників. Наукова мова стоїть у цьому відношенні між художньою і діловою. Дослідники відзначають періодичне зближення наукового стилю з діловим.

Отже, всі функціональні стилі мови взаємозалежні. Засоби одного стилю з часом стають надбанням іншого і навпаки. Наприклад, для української художньої прози 20-х років була характерна орієнтація насамперед на народно-розмовне джерело. В 30—50-х роках розвиток і стабілізація норм наукової літератури та ділових документів позначилися й на мові художньої літератури. В цей час у неї потрапляє багато книжних слів і конструкцій, наукової термінології, ускладнюється її синтаксис. 60—70-ті роки позначені в художній літературі тим, що письменники знову звертаються до народного джерела, активно використовують надбання класики. Але 80-ті роки знову повертають мову художньої літератури до самовідтворення.

Мовний зразок у художній літературі докорінно відрізняється від зразка в будь-якому іншому стилі. Знаючи рідну і світову літературу, творчо освоюючи її багатства, письменник лише тоді добивається вирізнення свого голосу з-поміж голосів інших творців, коли він знаходить власну стильову форму, свою власну структуру оповіді і побудови фраз, свій синтаксис, ритм, інтонацію, в яких би виразилося саме його бачення і розуміння світу. Досягаючи такої

майстерності, розкриваючи в ній свою творчу індивідуальність, письменник разом з тим стає виразником генія народу. Адже, як зауважував В. Г. Белінський, «хто поет істинний, той не може не бути поетом народним».

Різні функціональні мовні стилі дають неоднакову можливість авторам виявляти в них творчі особливості своєї індивідуальності. Найбільший простір для розкриття індивідуального стилю дає, звичайно, художня література, найменший — наукова і ділова. Публіцистичний стиль перебуває посередині між цими двома крайностями.

Природно, що чим ширше володіння різними стилями охоплює маси населення, тим більший вплив і на функціональний стиль і на мову в цілому справляє індивідуальне мовлення. Наприклад, демократизація російської ділової мови в післяжовтневий період, прилучення до сфери управління широких народних мас сприяли значному усуненню з неї специфічно канцелярських кліше, громіздких синтаксичних зворотів, архаїчної лексики, тобто всього того, на що традиційно була багата документація всіх жанрів. Правда, в період 60—70-х років розвивався новий «канцелярит» — законне дитя застійних процесів у суспільстві. Живе він і досі.

Ретроспективний погляд на лексичну семантику оголює етимологічне коріння багатьох слів, вказує на джерела їх запозичення. Лексика російської літератури ще в 60—80-ті роки ХІХ ст. була значно більше насичена церковнослов'янськими словами й формами, ніж на початку ХХ ст. Російські письменники-класики вільно користувалися дієсловом *взойти* у значенні «війти», «зайти» (пор.: «Ей бы (Марфе Андреевне) хотелось *взойти* к сыну и поцеловать его руки, ноги» — М. Лесков), дієсловом *возразить* у значенні «відповісти» (пор.: «Я сказал: постой, куда? А она мне *возразила*: Голова твоя седа» — О. Пушкін) та ін. У цей час чіткіше простежується зв'язок між значенням дієслова і його внутрішньою формою. Так, сучасне *донимать* (словами, укорами і под.) лише внаслідок етимологічного аналізу можна вивести від давнього дієслова *имать* «брати». У М. Лескова зв'язок між обома дієсловами спеціально підкреслюється: «Каждый кварталный» *донимал* с тех, которые обращались к нему за чем-нибудь «по касающемуся делу». Без этого «донимания» невозможно было обходиться».

За художніми творами того часу можна відчутти пряме значення слів, тепер уживаних тільки переносно: «— Отчего я решился — это знает только моя грудь да *подоплека*» (М. Лесков) (тут *подоплека* «підкладка у селянській сорочці від коміра до пояса на грудях і спині»). Іноді давнє російське слово допомагає краще зрозуміти сучасне українське. Так, дещо книжне тепер українське слово *притаманний* у формі *притоманный* уживалося в російському просторіччі, що засвідчили твори того ж М. Лескова: «— Мы потому тебя сюда и истребовали, что ты наш, тутошний, *притоманный*».

Отже, мова перебуває в постійному русі, семантичному розвитку. Досі йшлося про причини появи нової лексики, про матеріал, з якого вона твориться, і про зрушення в значенні «старих», звичних слів завдяки творчій роботі народу в цілому і письменників як його передового загону. Усе це лексико-семантична сфера мови. Цікаво заглянути і в інші мовні яруси: словотворчий, словозмінний, фонетичний. Чи розвивається значення мовних одиниць, належних до цих рівнів, чи змінюється їх склад і структура?

Усі рівні мовної структури взаємопов'язані і так чи інакше залежать від розвитку суспільства. Уже йшлося про те, що розвиток лексичного рівня невіддільний від розширення функцій мови, від постійного розвитку функціональних стилів, нерозривно пов'язаного із функціональними змінами. Але ж мова являє собою систему, всі рівні якої структурно взаємопов'язані. Оскільки кожна система складається з одиниць, що взаємно зумовлюють одна одну, вона відрізняється від інших систем внутрішніми відношеннями між цими одиницями, що і становить її структуру. Щоб переконатися в цьому, досить розглянути кілька прикладів розвитку граматичного і фонологічного рівнів мови, зумовленого розвитком лексики.

Так, у галузі української термінології виробляються нові способи творення слів. Насамперед, дуже активізувалося словоскладання. Адже багато сучасних термінів — складні слова. До давніх східнослов'янських словесних пар, поєднаних асоціативним зв'язком (*батько-мати*, *хліб-сіть*, *гриби-ягоди*, *калина-малина*, *щастя-радість*), додалися тисячі складних термінів: *дизель-мотор*, *стоп-кран*, *фільтр-прес*, *атомохід*, *місяцехід*, *ракетносець*; серед складних слів багато прикметників, що передають поєднання різних

ознак: *агітаційно-пропагандистський, звітно-виборчий, масово-політичний, поперечно-стругальний* (верстат), *правильно-стискальний* (прес) і т. ін.

Цікаво, що масове виникнення композит спричиняє перетворення повнозначних слів (основ) у своєрідні префікси і суфікси, такі, як *авіа-, авто-, гідро-, водо-, біо-, кіно-, космо-, метало-* і багато інших на початку слова; *-воз, -хід, -нос* та ін.— у кінці слова. Пор., наприклад, такі ряди утворень, як *місяцехід, атомохід, всюдихід*, з одного боку, і *винищувач, вимикач, звуковловлювач* — з другого. І морфема *-хід*, що в інших випадках виступає як корінь слова, і морфема *-ач* відіграють тут однакову роль: служать засобом творення нових слів із значенням машин, механізмів та їх деталей.

Традиційні українські префікси і суфікси дістають стильову специфікацію. Так, афікси, що служать засобом емоційної оцінки позначуваних словами реалій (*за-великий, довг-уват-ий, чорн-еньк-ий, дуб-очок, стол-ик, дівчин-оньк-а, стук-ону-ти, спат-оньк-и*), виступають у словах, характерних для художнього і розмовно-побутового стилів. Іменникові суфікси *-ння* (*-ення*), *-ція* (*-ація*), *-ізація*, прикметникові *-ційний* (*-аційний*), *-льний*, дієслівні *-ува-, -ізува-, -ірува-* та інші служать для творення нової термінології, а отже, їх найчастіше можна знайти у складі слів, що виступають у науковому стилі: *адсорб-ува-ння, адсорб-ція, адсорб-ційн-ий, адсорб-ува-ти; альтерн-ація, альтерн-аційн-ий; амальгам-ація, амальгам-ува-ння, амальгам-аційн-ий, амальгам-ува-льн-ий, амальгам-ува-ти; спеціал-ізація, спеціал-ізаційн-ий, спеціал-ізува-ти; крок-ірува-ння, крок-ірува-ти* і под.

Розвиток термінології, засвоєння мовою багатьох запозичених слів спричиняється до виділення в їхньому складі, а згодом і до перетворення в активні одиниці іншомовних префіксів і суфіксів. Так, розрізнення в запозичених словах суфіксів *-ізм* (*-изм*) та *-іст* (*-ист*) (*маркс-изм — маркс-ист, альтру-изм — альтру-іст, соціал-изм — соціал-іст*) веде до використання їх як словотворчих одиниць української мови: вони поєднуються з українськими кореневими морфемами: *більшов-изм, побутов-изм, приятел-изм, рус-изм; хвост-ист, одзов-іст, пушкін-іст, україн-іст* та ін.

Звичайно, про запозичення мовою певного афікса можна говорити тільки тоді, коли він регулярно виділяється в спільнокоренових словах. Ось, наприклад,

у словах *опон-ент, рефер-ент* справді виділяється суфікс *-ент*, бо існують слова *опон-ува-ти, рефер-ува-ти*. Відсутність в українській мові дієслова, співвідносно до зі словом *доцент*, не дає підстав для виділення в ньому цього суфікса. Те саме стосується кінцевої частини слів типу *гараж, плюмаж, екіпаж*, де аж не виділяється як суфікс. Проте в словах *тонн-аж* (пор. *тонн-а, п'яти-тонн-ий*), *патрон-аж* (пор. *патрон, патрон-ат, патрон-ува-ти*), *інструкт-аж* (пор. *інструкт-ор, інструкт-ува-ти, інструкт-ивн-ий*) суфікс *-аж* легко виділяється. Він навіть починає входити в активний ужиток, поєднуючись з українськими кореневими морфемами (пор. *сін-о — сін-аж*).

Українська мова поповнила свої словотворчі ресурси такими префіксами і суфіксами, як *а-, анти-, архі-, бі-, де-* (*дез-*), *ре-*; *-ант, -аж, -ер, -ент, -іст* (*-ист*), *-ізм* (*-изм*), *-ура* та ін.: *політичний — а-політичний, санітарний — анти-санітарний, реакційний — архі-реакційний, квадрат — бі-квадрат, газ — де-газація, активація — дез-активація, натуралізація — р-натуралізація; ігнорувати — ігнор-ант, інструктувати — інструкт-аж, комбайн — комбайн-ер, реферувати — рефер-ент, значок — значк-іст, трактор — трактор-ист, колектив — колектив-изм, цар — цар-изм, адвокат — адвокат-ура* і т. ін.

Нові афікси виникають і на власне українському ґрунті. Як правило, вони утворюються шляхом об'єднання двох значущих частин в одну. Так виникли префікси *збез-* (*з- + без-*), *зне-* (*з- + не-*), *обез-* (*о- + без-*): *збез-воднити, збез-волити, збез-листіти; зне-болити, зне-барвити, зне-шкодити; обез-болити, обез-владнити, обез-волити; суфікси -ствува- (-ств- + -ува-), -нича- (-ник- + -а-): естет-ствува-ти, дармоїд-нича-ти*.

Якщо запас словотворчих афіксів зростає завдяки запозиченням і внаслідок саморозвитку українського словотвору, то кількість словозмінних афіксів лишається майже стабільною. Перетворення повнозначних слів у словозмінні афікси в історії української мови засвідчені поодинокими випадками. Тут можна навести розвиток особових афіксів майбутнього часу *-иму, -меш, -ме* і т. д. на базі колишнього дієслова *имати* (*иму, имеш, иметь* і под.), перетворення займенникової форми *-ся* в афікс пасивного стану (а одночасно і в засіб дієслівного словотворення), не повністю морфологізоване утворення форм умовного способу за допомогою частки *би/б* (колишня форма 2-ї —

3-ї особи однини аориста від допоміжного дієслова *бути*) і форм наказового способу за допомогою частки *нехай/хай* (форми наказового способу від колишнього дієслова *нехай*). Що ж до решти словозмінних афіксів, то їх еволюція відбувалася в двох напрямках, відбиваючи, з одного боку, фонетичні зміни, характерні для розвитку фонетичної системи української мови в цілому (*крови* → *крові*, *любови* → *любові*; *товаришеви* → *товаришеві* і под.), а з другого — стилістичну зумовленість частоти вживання різних варіантів того самого афікса (*на синь-ому* — *на син-ім*) або структурну зумовленість частоти вживання різних афіксів у тій самій функції (*на дуб-і* — *на дуб-ові*, *на рушник-у* — *на рушниц-і*).

Вплив соціальних факторів на сферу словозміни ще більш опосередкований, ніж на словотвір. Тут діють насамперед внутрішні закони розвитку мови. Проте функціональна розгалуженість мови, зумовлена позамовними соціальними факторами, сприяє закріпленню окремих варіантів форм за певними стилями. Так, у науковому і діловому стилях значно частіше трапляються форми пасивного стану, ніж у художньому чи розмовно-побутовому; у художньому стилі (рідше в публіцистичному) ми можемо чекати появи інфінітивів з суфіксом *-ть* (пор. тичининське «*Перематать і жить!*»), тоді як решті стилів властиве вживання інфінітивів тільки з варіантом *-ти*.

Різні рівні мови неоднаково пов'язані з семантикою. Найбільше інформації про навколишній світ несе, звичайно, лексичний рівень, найменше — фонетичний. Мовна норма на фонетичному рівні фактично збігається із звичною практикою вживання, тоді як на значенневих рівнях, особливо на лексичному, норма ґрунтується на наукових рекомендаціях, що впливають з вивчення історично зумовлених системних зв'язків у мові. Проте чим вищий рівень розвитку літературної мови, тим більше наукові рекомендації поширюються й на фонетику. Скажімо, вимова слова *фабрика* як *х в а б р и к а*, *фото* як *х в о т о*, *бюро* як *б'юро* буде таким же свідченням недостатньої мовної виучки, як і вживання паронімів (*дистанція* зам. *інстанція*, *бойлери* зам. *бройлери*, *афект* зам. *ефект* і под.).

Отже, постійне збагачення мови є однією із сталих ознак її розвитку. Мова, як уже згадувалось, значно більше набуває, ніж втрачає. Причому те,

що виходить з активного вжитку на будь-якому рівні мови, не зникає безслідно, а ще довго лишається в її пасивному запасі, час від часу повертаючись з трохи іншим значенням в активній (пор. слова *знатний*, *генерал*, *робітнича династія* і под.) або ж використовується для позначення давніх реалій і под. Такі слова, як *пристав*, *урядник*, *сотник*, *панщина*, *панцир*, *гривня* і под., такі форми, як *веселе сонечко*, *чорнії брови*, *зелен сад*, *ходила-м* та інші, нерідко використовуються зі стилістичною метою. Вони не вийшли з системи мови, а отже, їх можна назвати системно зумовленими архаїзмами. До системно зумовлених архаїзмів належать рештки доукраїнської спільносхіднослов'янської мовної системи (*комонь*, *рече*, *ходиша*) або ж запозичені елементи, що фіксувалися в різний час у різновидах літературної мови, але так і не були засвоєні її системою (*кгда*, *хентне*, *альбо* і под.).

Збагачення мови, її постійні зв'язки з позамовною дійсністю ведуть до семантичних зрушень, до перерозподілу шарів активної і пасивної лексики, емоційно забарвленої і нейтральної, стилістично відзначеної і загальномовної. У цих семантичних зрушеннях бере початок той рух, який раніше нерідко спричинявся до перебудови цілих мовних підсистем. Наукове опрацювання мови, викладання її як навчального предмета, свідоме регулювання пізнаних процесів її розвитку, тобто мовна нормалізація, скорочують до мінімуму можливості глибоких системних перебудов. Старе й нове існують у межах єдиної системи, взаємно доповнюючи одне одного, служачи в кожний конкретний момент інтересам сьогодення.

І знаряддя, І матеріал

Спробуйте відповісти на таке запитання: що таке культура? Це слово входить у найнесподіваніші сполучення: давня культура, новітня культура, культура поведінки, культура думки, культура праці, культура мови; городня культура, вироблена культура і т. д. А ще ж є культурний шар (в археології), культурна людина, культурна політика і т. ін. Отже, *культурою* є все, що створила людина для забезпечення своїх матеріальних і духовних потреб. Тому серед тих багатьох значень, які має слово *культура*, виділяються два головних: матеріальна культура і духовна культура.

Мова теж створена людиною для потреб спілкування і для утворення в пам'яті людства банку даних колективного досвіду в пізнанні світу. Та, зрештою, й сама людина є продуктом своєї діяльності, адже, як справедливо зазначав Ф. Енгельс, «спочатку праця, а потім і разом з нею членоподібна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок» (Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 456). Оскільки в основі культури лежить спільне прагнення людства до перетворення навколишнього середовища в сферу життєдіяльності, у засіб розвитку людського суспільства, то слід визнати, що немає і не може бути природної мови, первинною функцією якої не було б обслуговування процесу творення культури. Отже, мова — один з видів культури, покликаний разом із працею творити всі інші види культури. Більше того, мова є не тільки засобом творення культури, але й, що

треба підкреслити, одним із її складових компонентів. На думку Є. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова, «національна мова входить у поняття національної культури, бо природні умови, географічне положення, рівень і спеціалізація народного господарства, тенденція суспільної думки, науки, мистецтва — всі великі й малі особливості життя народу знаходять відбиття у мові цього народу».

Будучи творінням людини, мова весь час перебуває під її впливом. Традиції нормування мови існують, мабуть, стільки ж, скільки існує людство. Кожна мова засвідчує в своєму складі слова, які «оцінюють» характер мовлення: *промовляти* «говорити чітко, урочисто», *мовити* «користуватися мовою», *ректи* «урочисто виголошувати істини», *говорити* «здійснювати акт говоріння», *белькотати* «говорити плутано, невиразно», *лебедіти* «говорити з почуттям любові до співбесідника» і т. д. Отже, в розвинутому в кожній мові синонімічному гнізді дієслів мовлення криється уявлення людини про мову вироблену й не вироблену, «високу» й «низьку». А ще, звичайно, про мову свою і чужу, зрозумілу й незрозумілу. Ще й досі в багатьох великих селах України, особливо на Чернігівщині й Житомирщині, у різних кутках є відмінності і в назвах предметів, і у вимові слів. Прислухаються, наприклад, «ікаючі» мешканці села Кобижчі до мови свого ж таки, але «укаючого» кутка Мальківки (Малькувки) і складають про них таку характеристичну примовку: На Малькувці грум кушку вбив; за хвуст, та на вуз, та й повоз. Скільки таких примовок по всій Русі і за її межами! А скільки назв мешканців різних кутків і навколишніх сіл. Ось уривок з роману В. Земляка «Зелені млини»: «Уже прибули і «каштеляни», і «чорні клобуки», і «золоті мухй» (донедавна ще звалися «дохлими мухами»), і всі менші народи, з якими Вавілон затівав колись многолітні та невтихомирні війни, а нині жив у мирі та згоді. Декотрі знали один одного ще по тих війнах, за часів відомого вавілонського отамана Журавки, а згодом по ярмарках глиняських, шаргородських та шпиківських, то тепер впізнавали давніх воїнів, браталися, кепкували зі свого минулого...».

І примовки, і назви своїх сусідів за різними ознаками — це воістину «народне мовознавство».

Але ось поряд з мовою близьких і далеких сусідів з'являється ще одне мовне явище — літературна мова.

Визнання чи невизнання її масами народу — не така проста річ, як може здатися на перший погляд. Здебільшого мова народна і мова літературна розуміються як «буденне, звичне» і «високе, носій освіти». Але не завжди. Нова українська літературна мова, наприклад, при її зародженні сприймалася як щось екзотичне. Чому? Тому що народ — переважно селянство — розмовляв своєю «буденною, звичною» мовою, а інтелігенція — переважно панство — російською та ще, за звичаєм російського дворянства, французькою. Тому твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Метлинського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, писані українською мовою, викликали до себе інтерес, будили національні почуття, але не сприймалися як провісники нової літератури, а якщо й сприймалися, то лише як зародок провінціальної літератури народною (як пісні, думи, легенди), а не літературною мовою. Розбити стіну «провінційності» української літератури вдалося тільки геніальному Шевченкові, в творчості якого пізнали себе і народ і інтелігенція. Але шлях до того, щоб українську літературну мову визнали за єдиного репрезентанта творчого потенціалу нації носії народної мови, був довгий і тернистий. Ще й тепер інколи почуєш такі діалоги:

— Вчора Петро заходив, отой, що знаєш, тоді на площадці був...

— То й шо!

— Такий смішний... Як забалакає по-літературному...

Цей діалог ведуть дівчата-штукатури, кожна з яких, безперечно, закінчила принаймні восьмирічку, а отже, їй прищеплювалися знання українською літературною мовою. Звичайно, написаний по-українському текст звучить для них «по-нашому», але усна літературна мова настільки відрізняється від щоденної побутової, що здається «не нашою».

Кожен з нас був свідком, коли в офіційній обстановці чимало українців віддають перевагу російській мові. Я пам'ятаю, яке глибоке здивування відбилася на обличчях київських туристів, коли віденський гід попросив у них вибачення за те, що даватиме їм пояснення не українською мовою, якої не знає, а російською. А офіційні виступи? Відомий український письменник Б. Олійник має підстави для такого твердження: «Авторитет української мови одразу б під-

нявся, аби в наших установах вона зазвучала на повний голос, звичайно, без примусу, в устах тих, кому од природи органічна. ...Це я — до керівників українського походження, котрі будь-що намагаються говорити, як вони вважають, російською мовою, але з таким зачепилівським акцентом, що корінному москвичу, аби він її втямив, треба ще раз перекладати на справжню російську. От уже, їй-право: «перевожу с малорусского на еще менее русский»!

Та справа не лише в тих, хто від української мови відійшов, а до російської так і не прийшов. Справа і в тих, хто прекрасно розмовляє по-російському, а української свідомо не помічає. Що він збіднає себе — це ще півбіді, гірше, що він сіє вірус зневаги до мови, а отже, й до культури великого народу. ЦК Компартії України в постанові «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення» відзначає, що останнім часом громадськість звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, зниження рівня її викладання і вивчення в школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів українською мовою. У зв'язку з цим Центральний комітет затвердив широкий комплекс заходів, спрямованих на посилення пропаганди ленінської національної політики, вдосконалення між-національних відносин, патріотичного та інтернаціонального виховання населення, поліпшення вивчення української, російської та інших мов народів СРСР, повніше задоволення соціально-культурних запитів і потреб населення з урахуванням його національної структури. Намічено практичні кроки по усуненню наявних у цій роботі недоліків. Зокрема, звернуто увагу на необхідність поліпшення навчального процесу в школі, підготовки вчителів української мови, мовної культури в діяльності органів управління.

Тільки такими суспільно-політичними заходами можна піднести престиж мови, сприяти дальшому процесові прилучення української нації до своєї літературної мови.

Повернімося знову до встановлення змістового обсягу поняття «духовна культура». Ознайомившись із сприйняттям певним етносом літературної мови на народній основі і об'єднавши це з властивими йому

етичними настановами, ставленням до праці як до джерела творчості і под., можна зробити висновок, що духовна культура — це реалізація на практиці правил поведінки, що випливають з досвіду людства в цілому та кожної нації зокрема і сприяють утвердженню свого існування примноженням матеріальних і духовних цінностей у процесі постійного самовідтворення. Тому духовна культура пронизує всі без винятку соціальні явища. Вона присутня в кожному акті матеріальної діяльності, духовного виробництва суспільної людини, обов'язково відбиваючись при цьому в її свідомості. Активний характер такого відображення є одночасно і його наслідком і передумовою.

А чи присутня мова в кожному акті матеріального і духовного виробництва? Ю. Д. Дешерієв відповідає на це питання так: «Особливості мови, її структурних елементів (скажімо, особливості фонетики, граматики, словотвору.— В. Р.) не відображаються у всіх сферах культури, тоді як усі сфери культури, їх структури і структурні елементи, виділювані суспільною свідомістю, повинні всеохоплююче відобразитися в мові». Тобто значення сторона мови (а отже, не тільки національні, але й інтернаціональні особливості культури) повинна охопити весь обсяг інформації про світ. При цьому треба мати на увазі, що значення мовного знака — це таке культурне утворення, яке виникає тільки в процесі людської діяльності.

Скільки в світі мов, стільки разів у них відбився історичний досвід різних етносів у пізнанні світу й людини зокрема. Тому, звичайно, мову недаремно називають засобом творення національної культури. Мовна свідомість, як і комунікація,— явище соціальне; це не просто сума індивідуальних дій, а характерне для даного колективу явище, що відбиває його спільну діяльність.

Кожному конкретно-історичному типові культури відповідає певний спосіб використання мови як засобу розвитку культури. Наприклад, у період феодалізму твори словесної культури пригнічених і панівних класів були протипоставлені за мовною ознакою: перші творилися на базі простої народної мови (переважно словесний фольклор), другі послуговувалися писемними літературними мовами, що нерідко мали міжнародне вживання (латинь у Західній Європі, старослов'янська мова в Східній Європі та на Балканському пів-

острові тощо). Чому? Тому що словесна творчість у середньовіччі (крім фольклору) була невіддільна від релігії. А оскільки церква послуговувалася для своїх відправ лише кількома мовами, то й література творилася ними ж. Нації — продукт розвитку капіталістичних відносин — сприяють утворенню й поширенню загальнонародних літературних мов, хоч, як уже йшлося раніше, цей процес не скрізь проходить однаково. Чим старіша нація, тим визнанішою в народі є її літературна мова. Отже, й на цьому етапі причетність до багатьох конкретних елементів культури, в тім числі й до літературної мови, постає як соціальний привілей, яким, однак, не всі охоче користуються. Уже йшлося про стосунок маси українського панства до вироблення української літературної мови. Але й сьогодні дійсність підтверджує: молоді нації не завжди можуть забезпечити літературний розвиток своїм народним мовам. Так, у колишніх колоніальних країнах, особливо на Африканському континенті, місцева еліта всіляко гальмує розвиток народних мов у літературі. Одним із способів, яким при цьому користуються, є національна ізоляція місцевих мов від мов світових, що вибрали в себе досвід усього людства, прагнення лишити місцеві мови на примітивному рівні розвитку.

У розвинутій мові діалектично поєднуються її національні й інтернаціональні якості. Кожна мова обслуговує певну історичну спільність людей (плем'я, народність, націю) і разом з тим є одним із різновидів мови людства в цілому. Кожна окремо взята мова могла б обслуговувати не тільки свій етнос, але й усю людність Землі. Приклади такого поширення окремих мов справді є. Скажімо, південноамериканський континент майже повністю посіли іспанська й португальська мови, північноамериканський — англійська, частково французька, австралійський — англійська і т. д. У сучасному світі поширюється соціальна двомовність, тобто цілі народи володіють не тільки рідною, але й вивченою мовою.

Поєднання національного й інтернаціонального в кожній мові визначає дві її найважливіші якості: 1) будь-який текст, представлений однією мовою, може бути адекватно переданий засобами іншої мови; 2) кожна мова містить специфічні слова і категорії, які служать для передачі понять, пов'язаних з особливостями культури народу-носія. На перший погляд, ці два положення суперечать одне одному: якщо в

кожній із мов існують слова і категорії, що передають поняття, специфічні для даної культури, то чи можна досягти адекватності при перекладі з мови на мову? Однак ця суперечність знімається завдяки тому, що кожна мова при належному ступені її розвитку може за допомогою інших слів і форм описати поняття, які не властиві культурі народу-носія. Ще ширше національна специфіка кожної мови виступає у значеннєвій мотивації слів, в особливостях слів утворювати переносні значення, в природі загально-мовних образів. Скажімо, нім. Ratte «пацюк» означає миловидну жінку, а спільнокореневе англ. rat (теж «пацюк») — зрадника; нім. Schaf «вівця» переносно передає значення укр. *баран*, тобто «дурень», а англ. sheep — «боязлива людина». Богохульські прокляття, дуже сильні в німецькій мові, не справляють при їх перекладі ніякого враження на східного слов'янина. Для деяких народів Азії і Африки верблюд є мірилом жіночої краси, тому вислів *верблюжі очі* в орієнтальній поезії є поетичним. Для українця, росіянина, білоруса осел є символом упертості, що межує з дурістю, а для тюркомовних народів Середньої Азії — зразком витривалості, працездатності.

Кожна мова невіддільна від національної культури, саме вона й лежить в основі її змістової сторони. Але в процесі розвитку людського суспільства в кожній культурі дедалі виразніше виступають її інтернаціональні риси. Отже, і мова, яка бере незмінну участь в інтернаціоналізації національної культури, дістає можливість передавати будь-які досягнення світової цивілізації. Таким чином, можливість адекватного перекладу з мови на мову стає дійсністю в тих випадках, коли культура кожного з цих двох народів, по-перше, однаковою мірою взаємно пізнана, а по-друге, стає інтернаціональною за своїм основним змістом, зберігаючи при цьому національну самобутність. Особливо активно процес інтернаціоналізації культур відбувається в багатонаціональних соціалістичних країнах.

Національна своєрідність від самого початку присутня в будь-якому продукті культури, інтернаціональному за виконуваними функціями, але специфічному за матеріалом і способом виготовлення. З пізнанням властивостей матеріалів національна своєрідність предметів матеріальної культури поступово зникає. Український кожух, українські чоботи давно вже

втратили свою національну своєрідність, завоювавши світовий ринок. Правда, ця своєрідність лишається в тих продуктах матеріального виробництва, які служать одночасно матеріальним і духовним запитам людей: різьблений дерев'яний посуд, оригінальна кераміка, художньо-прикладні вироби із кістки, одяг з національною вишивкою і под. Витвори духовної культури також різняться матеріалом і способами його обробки. Деякі з них повністю втрачають національну своєрідність, зокрема ті, що користуються міжнародними мовами науки (мовою математики, хімії і под.), хоч це, звичайно, не означає, що національні мови повинні повністю витіснитися із сфери точних наук: цим би обмежувалася повнота функцій окремих мов. Найбільше зберігають національну своєрідність витвори мистецтва, особливо ті, матеріалом яких є природна національна мова. Навіть всесвітньовідомі художні твори мають переважно тільки національне застосування, доки не зміниться їх матеріал, тобто поки вони не будуть перекладені на інші мови. Чим ближчий матеріал (мова) художніх творів, тим швидше можна відшукати спільні шляхи в розвитку культур різних народів.

А чи може один народ повністю засвоїти культуру іншого народу, розчинивши в ній свої попередні культурні здобутки? Такі випадки траплялися в минулому, очевидно, вони можливі і в наш час. І все ж як кожна людина, так і цілий народ прагне до збереження своєї неповторності, іноді йдучи при цьому на певні жертви. Кілька століть тривала мовно-культурна конфронтація між англо- і франкомовним населенням Канади. При цьому франкоканадська меншість зазнавала національних утисків. Так, за даними федеральної Королівської комісії з білінгвізму і бікультуризму, згідно з наслідками перепису 1961 р., прибутки франкоканадців становили 88 % від загальноканадського середнього прибутку, тоді як прибутки канадців британського походження становили 110 %. Ще виразніші наслідки нерівноправності виявлялися в галузі освіти: якщо початкову освіту в Канаді мали 31 % англоканадців, то серед франкоканадців малоосвічених людей було 53 %; навпаки, університетську освіту здобувало вдвічі більше англоканадців, ніж франкоканадців. І все ж франкоканадці, незважаючи на ці дискримінаційні заходи, відстояли свою мову і свої культурні традиції, добившись у 70-х роках

рівноправності англійської і французької мов на всій території країни.

Але так буває не завжди. Звернімося за прикладами до Азії. Якщо в Бірмі, Індонезії автохтонні національні мови стали символом відповідних націй, то в Індії, Малайзії, на Філіппінах, у Шрі-Ланці утвердження місцевих мов як загальнонаціональних відбувається при сильній протидії досить широких кіл населення, насамперед місцевої буржуазії.

Прийнято вважати (насправді так воно здебільшого й буває), що літературна мова — це мова писемна, а народнорозмовна й діалектна — усна. Насправді все значно складніше. По-перше, літературна мова нерозривно пов'язана з народнорозмовною і діалектами, причому вона не тільки вбирає їх у себе, але й віддає і діалектам, і особливо народнорозмовній мові свої запаси; по-друге, деякі діалекти можуть ставати основою літературних мікромов.

Може виникнути запитання: яка різниця між народнорозмовною мовою і діалектами? Народнорозмовна мова, як і літературна, — наддіалектне явище, але вона має вільніші норми. Може, навіть, точніше було б сказати, що в народнорозмовній мові вільніший вибір слів і форм. Як і діалектні явища, народнорозмовні широко представлені в художній літературі для індивідуалізації мовних партій персонажів.

Літературна мова зароджується завжди як писемна, але в національний період вона настільки активно впливає на народнорозмовну, що виробляється усний різновид літературної норми. Якось мене запитали: чи правда, що розмовляти літературною мовою не зовсім зручно, чи не вважається це ознакою снобізму? Це і так і не так. У народі кажуть: «Говорить як по-писаному». Говорити по-писаному доречно з кафедри, з трибуни, взагалі перед багатьма слухачами. Аудиторія не вибачає мовних помилок. У розмові ж з близькими знайомими, у невимушеній обстановці мовлення повинно бути розкутим, більше наближеним до розмовної мови. Але ми завжди відрізнимо людину, яка говорить уснорозмовним варіантом літературної мови, від тих, хто не пройшов мовно-літературної виучки. Освічена людина, вживаючи те чи інше народнорозмовне чи й діалектне слово, робить це не тому, що не знає відповідного літературного, навпаки — вона сама тому звертається до народнорозмовного, що свідомо відштовхується від літературного.

Те саме з діалектизмами. Якщо в якійсь сім'ї користуються словами *утюг* чи *залізко*, то це не означає, що ці люди не знають нормативного слова *праска*: просто нелітературними словами в цій місцевості по-слуговуються частіше. Те саме й з діалектизмами: вони використовуються напівсвідомо, завдяки існуючій традиції.

Інша річ — мова письменника. Уже йшлося про те, що тут діалектизми, як і інші ненормативні слова, відіграють роль будівельного матеріалу в образному мовленні. І письменник не повинен про це забувати, щоб текст його твору не ставав для читача «сліпим». Пор. у В. Земляка, письменника, який добре знав ціну слова і все ж таки інколи не утримувався від його девальвації: Савка прикрив коней *рябчаками* (рід попони), вчепив для них *опалку* (шанька, мішок для годівлі коней вівсом у дорозі), а сам засів у *глобці* (кошик у легких санях) — не на козли, а на задне сидіння («Лебедина зграя»).

Коли якийсь діалект довго відірваний від масиву рідної мови, він може перетворюватися в літературну мікромову. Такою, скажімо, є русинська — з походження українська — мова в Югославії. Працюють над примноженням багатств писемної мови польські лемки. В основі швейцарського варіанту німецької мови лежать місцеві діалекти. Вони, проте, постійно взаємодіють з літературною німецькою мовою, що створює сприятливі умови для підвищення соціального статусу діалектів. Якщо швейцарець заговорить літературною німецькою мовою із своїми земляками, то він зустрінє іронічне, навіть негативне ставлення до себе. Швейцарсько-німецький діалект виступає як засіб національного відособлення та ідентифікації германо-швейцарців.

Бувають і заплутані переплетіння діалектів з літературними мовами. Наприклад, на території сучасного Люксембурга (близько 400 тисяч мешканців) прийняті дві державні мови: німецька й французька. Поряд з ними вживається неофіційна мова — летцебурзька. В її основі лежить діалект мозельської групи франкських діалектів. Усі люксембуржці практично тримовні. Це яскраво виявляється, наприклад, у судочинстві, де допит свідків ведеться люксембурзькою мовою, звинувальний висновок прокурора пишеться французькою мовою, а вирок виголошується німецькою.

А як же з впливом дво- і багатомовності на формування свідомості? У минулому столітті вважалося, що це явище стоїть на перешкоді нормальному розвитку людської особистості. Сучасні психолінгвісти вважають, що дво- й багатомовність не веде до зміни психіки і не є наслідком зміни її, організація пам'яті у двомовної людини така ж сама, як і в одномовної, хоч двомовна має переваги над одномовною — у неї докладніше членування навколишньої дійсності. І це природно. Коли людина починає вивчати другу мову, світ понять у неї вже в основному сформувався рідною мовою, а тому засвоєння другої (третьої, четвертої і т. д.) мови іде паралельно з розбудовою понятійної системи, закладеної на базі рідної мови. Отже, чим більше мов знає людина, тим глибше знає вона навколишній світ, або, як образно висловлювався Гете, людина стільки разів народжується, скільки мов вона знає.

Мова є лакмусовим папером асоціацій. Скажімо, для узбеків «еталоном» білого кольору є не сніг, як для українців чи росіян (пор. стале українське порівняння «білий як сніг»), а бавовна. Їхні родичі казахи й киргизи найбільшим уважають молоко (хоч киргизи не віддають йому переваги перед снігом). Позначення кольору «жовтий» у росіян викликає образ осіннього листу, у англійців асоціюється з сонцем і бананом, у французів — з лимоном, золотом і яечним жовтком, у казахів — з маслом, в узбеків — з просом. Навіть у різновидах тієї самої мови одне і те ж слово може містити різні значеннєві відтінки. Так, на півдні Німеччини Stiege — це нормальні сходи, тоді як на півночі — поганенькі сходи (нормальні тут передаються словом Treppe).

Отже, в мові завжди відбивається специфіка національної культури. Скажімо, українське *будинок* повністю відповідає російському *дом*, але *изба* лише умовно може бути названа *хатою*, а уявлення про *кокошник* передається здебільшого описово. Слід також ще раз підкреслити, що більшість слів навіть у близькоспоріднених мовах має різну кількість значень, що необхідно брати до уваги при окресленні національної специфіки мови.

Досі йшлося про мову як знаряддя культури і як певний вид культури, вироблений суспільством. Але вона є також і матеріалом для певного виду духовної культури — словесно-художньої творчості. Між

обом функціями мови — пізнавально-комунікативною і художньо-творчою — існує певний причинний зв'язок. Письменник перетворює мову як засіб спілкування в матеріал художніх творів, в одну із знакових систем, що використовуються в мистецтві. Точніше кажучи, він переводить мову із засобу інформації в ранг знаряддя впливу на людські емоції, хоч перехідна межа між цими двома функціями мови не завжди виразна. Чим всебічніше використовує письменник загальнонародну мову, тим більший вплив справляє його творчість на її розвиток. Спроби використати як матеріал мову, створювану (саме створювану, а не нормалізовану!) самим письменником, не увінчалися успіхом ні в плані збагачення художньої культури, ні в плані розвитку загальнонародної мови. Отже, один із видів виробленої людством духовної культури — загальнонародна мова у всіх її національних різновидах — перетворюється в матеріал для індивідуальної творчості в галузі іншого виду культури — художньої літератури. Немає і не може бути письменника, який би не залежав у виборі матеріалу від загальнонародної мови. У цьому полягає відмінність словесно-художнього мистецтва від багатьох інших видів художньої культури, зокрема архітектури, скульптури, живопису, що використовують як матеріал продукти матеріальної культури. Сполучною ланкою між художньою літературою і живописом є музика, яка, подібно до мови, має своїм будівельним матеріалом звук, що, як і в мові, може бути записаний. Відмінність між мовою і музикою, однак, велика: у мові певні звукові комплекси служать позначенням предметів і явищ об'єктивної дійсності — конкретних і узагальнених — і тільки через цю співвіднесеність звернені до почуттів, тоді як у музиці звукові комплекси творяться для апеляції тільки до почуттів.

Отже, мова — матеріал мистецтва, але матеріал дуже своєрідний, пов'язаний з мислительною діяльністю, що відбувається на базі рідної (або другої рідної) мови. Тому особливістю мови як матеріалу мистецтва є її національна неповторність. Статуя, створена українським скульптором із італійського мармуру, є твором українського мистецтва. Повноцінний художній твір, написаний українським автором російською мовою, — це внесок насамперед в російську культуру. Наприклад, повісті Т. Г. Шевченка, написані російською мовою, хоча й збагачують духовну культуру

українського народу, все ж насамперед належать російській культурі. М. В. Гоголь і В. Т. Наріжний (В. Т. Нарезный) — російські письменники, хоч за національністю українці. Поезії Є. Гребінки, писані українською мовою, — явище української культури, його проза — російської і т. ін. Національна приналежність письменника виступає на перший план у тому випадку, коли твір написаний полінаціональною мовою. Так, твори, матеріалом яких є англійська мова, можуть належати англійській, американській, канадській, австралійській та іншій англословній культурі. Отже, мова — це найбільш специфічний матеріал культури, який досить часто, хоч і не завжди, визначає її національну приналежність. Віднесення словесно-художнього твору до тієї чи іншої національної культури врешті-решт зумовлене введенням його в систему цінностей даної культури. У цьому зв'язку варто пригадати слова В. Г. Белінського про національний характер художнього твору: «Коли ми почуємо про новонароджену людину, то не питаємо, чи є в неї очі й руки, скільки має ніг і чи не має рогів і хвоста; якщо це людина, то вже само собою зрозуміло, що в неї є очі й руки, ніг усього дві, а не чотири, а рогів і хвоста немає. Так і в мистецтві: якщо твір художній, то, само собою, він і національний».

А як бути з перекладом? Відповідь буде категоричною: повноцінний переклад художнього твору стає фактом національної культури. По-перше, він засвідчує ступінь готовності певної національної мови сприйняти й відтворити факт іномовної культури; по-друге, в переклад нерідко вкладається творча індивідуальність перекладача, а тому така праця є продовженням оригінальної творчості. Письменник Г. Горіщин згадує, що коли Ю. Казаков перекладав роман-трилогію казахського письменника А. Нурпейсова «Кров і піт», то вносив у текст багато свого, казахського, нікому іншому неприступного словесного тонкого вишивання, мистецького проникнення в кожен образ, в кожен сцену і душу. Це не власна вигадка інтерпретатора, проти якої палко виступають теоретики перекладу, а той необхідний творчий процес, коли образи однієї мови проходять крізь поетичну свідомість носія іншої мови і в такий спосіб стають фактом рідної літератури. «Витязя в тигровій шкурі» дав українцям М. Бажан, «Євгенія Онегіна» і «Пана Тадеуша» — М. Рильський, болгарську поезію великою

мірою відкрили нам Д. Павличко і Д. Білоус. Згадаймо, як підшукував українські слова-відповідники до смислу Пушкінових казок М. Рильський. «Пошел поп по базару посмотреть кой-какого товара», — каже О. Пушкін. І ми бачимо цього жадібного попа, якому страшенно хочеться купити побільше, а заплатити якнайменше. І український поет підшукує для цієї ситуації такі найточніші слова: «Пішов піп по ринку, чи не купить яку дешевинку».

Варто згадати, що окремі оригінальні літератури починаються з перекладів, хай навіть не точних, а травестованих. Російська література ще в XVII ст. (українська і білоруська також) вібрала в себе мандрівні сюжети про сім мудреців, Бову-королевича, Акіра прекрасного. Нову українську літературу започаткував І. Котляревський своєю «перелицьованою» «Енеїдою». Таким чином, художній переклад — органічна частина кожної національної літератури.

Постійним життєдайним джерелом національної літератури є також фольклор. Причому усна народна творчість живить літературу не стільки сюжетами (хоч казкова, міфологічна алегорія часто присутня в художньому творі), скільки усталеними образами, порівняннями, метафорами. В епосі, казці розмовляє усе: земля і небо, ліс і море, птахи і звірі. А який же художній твір обходиться без одухотворення природи? Згадаймо оживий по весні дуб у романі Л. Толстого «Війна і мир», грізний, ревучий Дніпро в поезії Т. Шевченка, навіть людський ніс в однойменній повісті М. Гоголя. Метафора в художній літературі постає як вузол, що зв'язує мову з мисленням і культурою в її національно-часовій специфіці. Осмислення світу людиною починалося як художня (художньо-фантастична) творчість. Метафора в первісній мові — це несвідомо-художнє відображення дійсності, або, за словами С. Д. Кацнельсона, «метафора в собі». Вона є необхідною сходинкою до сучасної поетичної творчості, де використовується як елемент свідомо-художнього опрацювання буття. Чим не казковий у І. Драча вечір в образі хлопчика, що віддаляється, поцьвохкуючи батіжком? Але колишня несвідома метафора входить тепер навіть у логічно вивірену наукову мову. Пор.: *багатогранний талант, дерево життя, корінь числа, кришталік ока* і под. Крім того, в науці свідомо користуються метафорами: багато на-

укових метафор у момент свого народження є гіпотезами, які потребують свого доведення.

Процес творення культури безконечний, нове на шарується на старе, зливається з ним, витворюючи нові й нові модифікації. Культурні витвори набувають індивідуального обличчя, їх підоснова, зберігаючи національні традиції, вбирає в себе інтернаціональний культурний досвід.

Усе це відбивається в мові. Вона як засіб організації трудових процесів бере участь у створенні культури матеріальної і духовної, змінюючись і збагачуючись разом із їх розвитком. У сучасній науці прийнято вважати, що культура як творчість є одночасно і специфічною формою розвитку суспільства і формою його самозбереження, відтворення. Традиції формують новий матеріал, навіть інтернаціональний, відповідно до естетичних уявлень народу. Мова входить обов'язковим компонентом як у процес розвитку суспільства, надаючи в його розпорядження найновіші досягнення творчої думки, так і в процес його самозбереження, виступаючи засобом зв'язку між різними поколіннями, що беруть участь у творенні національної культури. Отже, мова є одним із головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління до покоління, тобто вироблення тієї культурної традиції, про яку вже йшлося. Однак ми пам'ятаємо, що в духовній культурі мова є не тільки організатором праці (як, наприклад, у танці, живопису, архітектури і т. ін.), але й матеріалом культури. І якщо в першому випадку вона, як і будь-який інший вид культури, є окремим об'єктом розвитку, то в другому виступає як складова частина об'єкта — матеріал художньої літератури. Тому не можна бути справжнім літературознавцем, коли не знаєш структурної організації мови: фахівець, який не знає матеріалу досліджуваного об'єкта, мало що може сказати і про його форму і про невіддільний від неї зміст.

Звичайно, розуміння мови як специфічного загальнолюдського виду культури і сприйняття її як матеріалу одного з видів культури відкидають будь-яку можливість приписувати мові здатність служити визначальним чинником у розвитку культури взагалі, як це робив відомий німецький учений В. Гумбольдт і особливо його сучасні послідовники — неогумбольдтіанці. Головна помилка авторів, які до-

тримуються цієї ідеалістичної концепції, полягає в тому, що вони розглядають мову не як засіб і матеріал розвитку культури, а як єдиний фактор розвитку мислення. Тому-то вони й поширюють хибну ідею про те, ніби мова визначає певний — вищий чи нижчий — рівень мислення народів, а звідси вже рукою подати до справжнього расизму.

Культура — це робота, фізична й інтелектуальна. Робота — вид колективної діяльності, який перетворив людину в творця культури. Але це не означає, що індивідуальність розчиняється в колективній праці. Завжди були, є й будуть люди, які можуть побачити в камені, що котиться згори, прообраз майбутнього колеса, в парі, яка піднімає кришку чайника, рушійну силу, люди, які здатні виділити з хаосу звуків мелодію, які краще за інших будують житло, ведуть танець, складають пісню. Чим вищий розподіл праці в суспільстві, тим важливіша роль у ньому творців нових ідей — як у матеріальній, так і в духовній сферах. Але ідеї не з'являються самі собою: їх появі передують вся історія творчості народу і людства в цілому. Чим вищий культурний рівень суспільства, тим легше виявляються в ньому таланти.

Однією з характерних рис соціалістичного ладу є надання повних можливостей для всебічного розвитку особистості: широка сітка освітніх закладів, безплатна освіта, вільний, позбавлений станової обмеженості вибір професії і под. Особистість, як відомо, — це продукт культури. Характер відтворення особистості в системі соціалістичної культури зазнає докорінних змін порівнянно з таким відтворенням у системі культури феодального чи буржуазного суспільства. Якщо для класового суспільства характерне відтворення людини насамперед у її соціально-класових ролях (син селянина стає селянином, син робітника — робітником, син купця — купцем і т. д.), а решта її рис виступає як засіб забезпечення функціональності цих ролей, то в умовах соціалізму класові перегородки ламаються і кожна без винятку людина відтворюється як універсальний феномен. Звідси велика увага соціалістичного суспільства до культури мови, до збагачення індивідуального мовлення кожного як обов'язкової умови для оволодіння всіма культурними цінностями і як передумови всебічного розкриття індивідуальних здібностей. Побудова суспільства соціальної рівності повертає кожній особі і нації в

цілому всю демократичну культурну спадщину, а разом з нею і всі мовні цінності — найскравіше свідчення безперервності в розвитку національної культури.

У суспільстві, не поділеному на антагоністичні класи, як уже відзначалося, духовна культура загальнонародна. Це сприяє з одного боку, активізації творчих зв'язків між національними культурами, інтернаціоналізації духовної культури в цілому і словесно-художньої культури зокрема, а з другого — встановленню єдиних норм мовлення для всіх шарів суспільства, усуненню кастових передсудів у галузі мови, дальшій уніфікації загальнонародної літературної мови. Звичайно, все це не приходить само по собі. Недаремно багато людей поряд з уніфікацією української літературної мови бачать і її поступове витіснення на периферію духовного життя в окремих регіонах республіки, замість єдиних літературних норм мовлення чують неприпустимий «суржик», а в прагненні деяких батьків-українців віддавати своїх дітей обов'язково до російської школи помічають відродження кастових передсудів дореволюційного зразка. Згадаймо, як один із персонажів оповідання С. Васильченка «В темряві» Клим був стурбований тим, що вчитель дав прочитати його синові книжку, написану по-українському:

— Коли ви справді добра хочете моему хлопцеві, — звернувся Клим до вчителя, і в очах у нього блиснув вогник довір'я, — коли не хочете його скривдити — то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди. Ви ж самі знаєте — чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща доля. Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учителю... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився й додав тихо:

— Я даром не схожу — благодарить буду...

Звичайно, між неграмотним Климом і сьогоднішніми «освіченими» батьками, які просять звільнити їх дитину від вивчення української мови, пролягає прірва, але щось спільне все ж таки є. Це спільне — бездуховність. У першому випадку вона зумовлена соціальною нерівністю, у другому — «речовізмом», що розвинувся внаслідок розривів в історичній свідомості, зниженні престижності творчої праці. І це не якась специфічно національне явище, а результат розвитку тієї важкої хвороби, яка вразила на певному етапі

життя все наше багатонаціональне суспільство. Наше інтернаціональний обов'язок — боротися за утвердження престижу радянської культури в усіх її національних виявах.

Досі йшлося про особливості національної культури як складової частини загальнолюдської. Але відомо, що в національній культурі класових суспільств, як і у всякому суперечливому явищі, існують прогресивні й регресивні тенденції. Всі ми добре пам'ятаємо думку В. І. Леніна про те, що в кожній національній культурі є дві культури: культура прогресивна, власне народна, і культура, створювана гнобительськими класами і спрямована на утвердження їх панівної ролі в суспільстві. Отже, люди можуть розмовляти тією самою мовою, бути в сфері діяння тієї самої національної культури і разом з тим мати неоднакові, іноді прямо протилежні погляди на різні вияви культури. Два твори, написані тією самою мовою, можуть відбивати світогляд різних антагоністичних класів. Функції продуктів матеріальної культури загальнонародні. Однак в антагоністичному суспільстві вони, як відомо, неоднаково розподіляються між різними класами. Те саме стосується і витворів духовної культури з тією різницею, що в антагоністичному суспільстві вони уже в процесі творення мають класове призначення: ствердження чи заперечення тих чи інших людських якостей, відношень поєднується в них з вираженням певної класової позиції. Соціалістичне суспільство позбавлене експлуаторських класів, але це не означає, що цим самим покладено край боротьбі прогресивних і регресивних тенденцій в галузі культури. Твердити протилежне — це означає відійти від принципів діалектичного розуміння процесів розвитку і матерії і свідомості. Але вивчаючи суперечності в розвитку національних культур, треба, звичайно, розкривати різноманітні форми вияву загальнонародного в кожній із них, виявляти те нове, що виплекане в соціалістичному суспільстві, створене в сім'ї радянських народів.

У цьому зв'язку ще раз постане потреба оцінити роль національних мов у житті соціалістичного суспільства, показати залежність розвитку національних культур від суспільного престижу відповідних мов. Але при цьому ніколи не слід забувати про те, що люди, які розмовляють однією мовою, можуть бути носіями відмінних культур і навпаки. Так, багато жи-

телів Західної Африки, які на роботі і в побутових умовах розмовляють французькою мовою, не є французами ні розумом, ні серцем. І навпаки, народи Радянського Союзу, які розмовляють більше ніж сотнею мов, мають спільний інтернаціональний культурний фонд, який входить помітною складовою частиною у кожен національну культуру.

Природно, що чим ширше використовується в багатонаціональному суспільстві мова міжнародного спілкування, тим інтенсивніше відбуваються процеси інтернаціоналізації духовної культури різних народів, тим багатшим стає зміст їхніх культур. На зближення національних культур відчутний вплив справляє також соціальний і науково-технічний прогрес, однією з ознак якого є інтернаціоналізація наукових знань, культурних досягнень різних народів.

У процесі інтернаціоналізації духовної культури вдосконалюються форми її вираження, відбувається взаємообмін виражальними засобами, що сприяє дальшому розвитку літературних мов. Культура мови й мовлення на цьому етапі є відображенням розвитку духовної культури суспільства в цілому.

Хай слово мовлено інакше

Близькість мов завжди свідчить про спільність походження народів — їх носіїв. Коли людина знайомиться з іншою мовою, особливо близькоспорідною, першим, що впадає їй у вічі, є відмінності в значенні слів при майже однаковому їх звучанні. Українець і росіянин помічають, що чеське *život* — це не «живіт», а «життя», що *rozog* — це не рос. «позор», укр. «ганьба», а «увага», що *blato* — це не «болото», а «багнука», «грязь», *čerstvy* — не «черствий», а навпаки, «свіжий» і под. І так з кожною іншою слов'янською мовою. Східного слов'янина здивує сербохорватське *излаз*, бо в наших мовах відповідне поняття — «вихід» — традиційно пов'язане з дієсловом *ходити*. Такі «міжмовні омоніми» приводять інколи навіть до курйозів. Якось після доповіді югославського професора, виголошеної словенською мовою, до мене підійшов один із слухачів і спитав:

— Ти чув, як він оцінив книжку N.? Назвав її «вреднейшею».

— Так, але це не хула, а навпаки, похвала: у словенській мові прикметник *vreden* має, крім інших, значення «цінний», а *vrednejši* — вищий ступінь від цього прикметника. Ще краще, коли б він оцінив книжку словом *pajvrednejši*, бо в словенській мові, як і в українській, префіксом *paj-* передається значення найвищого ступеня.

Є мови ближчі між собою, спорідненіші, а є віддаленіші. Але навіть у найближчих частинах слів збігається з більш віддаленими мовами. Так, українець зверне увагу на те, що в чеській мові багато слів спільних з українськими, але відмінних значенням

від російських. Наприклад, ч. баня і укр. баня відповідають рос. купол, ч. město і укр. місто — рос. город, ч. divny і укр. дивний — рос. странный, ч. čas і укр. час — рос. время, ч. drapat і укр. дряпати — рос. царапать. І навпаки, він помітить, що ч. vzduch і рос. воздух одного походження, тоді як укр. повітря — іншого; пор. також ч. hloupost, рос. глупость — укр. дурість, дурниця; ч. nelze, рос. нельзя — укр. не можна, ч. vkus, рос. вкус — укр. смак і т. д.

У людини, що не має спеціальних знань, усі ці мовні збіги й розбіжності викликають здивування, а іноді й несприйняття. Чим же ці розходження пояснюються?

Стародавній руський літописець писав у «Повісті временних літ»: «Довгі часи сиділи слов'яни на Дунаї, де зараз Угорська земля і Болгарська. І від тих слов'ян розійшлися по землі і назвалися іменами своїми залежно від землі, на якій осіли: на ріці з іменем Морава осіли моравани. А інші назвалися чехи. І ті ж слов'яни — хорвати білі, і серби, і хорутани... Слов'яни, які прийшли і поселилися по Дніпру, назвалися поляни, інші ж деревляни, бо сиділи в лісах, ще інші сиділи між Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичі... Так розійшлося слов'янське плем'я, а грамота їх зветься слов'янською». І всі ці племена, на думку літописця, мали одну мову.

Справді, усі слов'яни наприкінці X — на поч. XI ст. значно краще розуміли один одного, ніж тепер. Чому? Тому що вони мали ближчі одна до одної граматичні системи і не настільки диференційований, як тепер, словник. Тому й перша літературна мова слов'ян — старослов'янська — була фактично спільнослов'янською, хоч і прийшла зі слов'янського півдня. Але це, звичайно, не означає, що всі слов'яни справді мали єдину мову. Вони розуміли один одного, але оскільки жили на величезній території — від Ільменя до Чорного моря і від Одри й Середнього Дунаю до Дону, — вели культурний обмін із різними сусідами на півдні й півночі, заході й сході, то й словник їхній був далеко не однорідний, і в словотворі виникали відмінності, та й фонетичні особливості уже в середині I тисячоліття нашої ери досить виразно ділили слов'янський світ на його східну, західну і південну частини.

В XI—XIII ст., тобто в часи Київської Русі, всі східні слов'яни мали єдину — давньоруську — розмов-

ну мову і дві літературні: принесену разом із писемністю й християнством від південних слов'ян старослов'янську мову і створену на народній основі переважно для регулювання майнових та інших юридичних потреб давньоруську. Наявність єдиної давньоруської мови знов-таки не говорить про те, що вона не мала територіальних відмінностей. Хіба, скажімо, українська мова у всьому єдина й тепер? Словники мови сучасних письменників, як ми вже бачили, засвідчують, що це не так. А якщо взяти її територіальні, літературно не нормовані вияви? Бойківські говірки засвідчують такі слова, як *бавруна* «сонечко», *бавіля* «жінка, яка бавить дитину», *бавтя* «весільний ціпок-топірець», *базюк* «баран», *байла* «віщунка», «ворожка», *балта* «сокира для рубання дров», *банітувати* «тужити», «плакати», *бароба* «пройдисвіт», *біляк* «білий гриб», *блавити* «морити голодом», *бурса* «бійка», «бешкет»; у волинських говірках побутують слова *бабштіля* «стара жінка», *багадація* «побреженька», *бадане* «допит», *балдахін* «приміщення для зберігання реманенту», *бамбіс* «плаксії», *братєха* «братова жінка», *бурса* «неприховане невдоволення», *бутрич* «лінивий кінь», *валєжник* «ледар» і т. ін. Якщо ж зібрати разом усю українську діалектну лексику — а таке завдання стоїть перед мовознавцями, — це будуть сотні тисяч місцевих слів! То, мабуть, можна припускати, що й давньоруська розмовна мова розпадалася на багато діалектів, з яких давньоруська літературна мова зафіксувала тільки частину вживаних у народів слів. Та навіть і вони різнилися між собою за місцем переважного вживання. Скажімо, в «Житії і ходінні» ігумена Данила (поч. XII ст.) наявні такі південнорусизми, як *витинати* (огнь витинаєм), *доверечи* «докинути», *дошка* (пор. суч. дошка), *іспорохнѣти* (пор. суч. спорохніти), *устрѣти* (пор. суч. зустріти), *сѣдѣти* (в знач. «мешкати»), *радуци* та ін.; у лексичному складі давньоруських літописів фіксуються такі південнорусизми, як *роля* (пор. суч. рілля), *вѣхть* (пор. суч. віхоть), *лѣпшии* (пор. суч. ліпший), *оболонье* (пор. суч. оболонь), *пуца*, *ирій*, *крига* та ін.

Були в давньоруських діалектах і морфологічні, і словотвірні, і синтаксичні відмінності, не кажучи вже про фонетичні. Усе це створювало підґрунтя для розвитку нових мов на базі єдиної. Така можливість могла й не реалізуватися, якщо б не склалися, крім власне лінгвістичних, ще й певні суспільно-історичні

умови. Такими супровідними обставинами для утворення в XIV ст. трьох східнослов'янських мов — російської, української і білоруської — було роз'єднання східнослов'янської мовної території між Московською Руссю, Литовською Руссю і Польщею. Ніколи не перебуваючи в ізоляції один від одного, три найбільших діалектних масиви починають жити за своїми власними внутрішніми законами. Зберігаючи давній спільнослов'янський і спільносхіднослов'янський лексичний фонд (типу *жито, овес, пшеница, лен, горох, хміль, земля, поле, нива, огород, сад, с'яти; ведро, дождь; рало, борона, серп, гумно, ток, стог; вол, бык, овца, козел, свинья, скот, стадо; рыба, невод, тоня, мережа, с'ть, икра, короп, удити; город, село, дом, двор та ін.*), кожна з мов утворює сотні й тисячі нових слів. Так, у російській мові відповідно до нових умов життя на позначення нових понять виникають такі слова, як *деревня, под'язчий, тамга, протор, волостель, благородие, попечение, доводчик, казна, портное, урочник, волокита, мельница, крестьянин, кружево, пруд, пуговица* і т. ін. Деякі з них давно вийшли з ужитку, зате інші обросли багатьма похідними. Те саме відбувалося й на українському і білоруському мовному ґрунті.

Так розвиваються близькоспоріднені мови. Є в них і такий шар слів, що в одній із них виступають як загальноновживані, а в другій активізуються тільки час від часу, зокрема, коли письменник проникає в глибину віків, де затаєні «преданья старины глубокой». Так, у О. С. Пушкіна такі слова, як *ветрило* (Шуми, шуми, послушное *ветрило*, Волнуйся подо мной, угрюмый океан), *дичина* (И пошел на край долины У моря искать *дичины*), *кара* (Но в искушеньях долгой *кары* Преодолев судеб удары, Окрепла Русь) і под., не запозичення, не українізми, а давні східнослов'янські слова, відомі ще зі старокиївських часів. Пор.: Красота воину оружие, а кораблю *вѣтрила* (Зб. 1076 р.); Брашно много и различно... елени, вепреве, *дичина* (з повчання єпископа Климента XII ст.), маєт быти *каранъ* (з грамоти 1388 р.). Звичайно, коли поет звертається до історії України, то в його творах з'являються і запозичення:

Он перешел, он изменил,
К ногам он Карлу положил
Бунчук покорный». Пламя пышет,
Встает кровавая заря

Войны народной. Кто опишет
Негодование, гнев царя?
Гремит анафема в соборах;
Мазепы лик терзает *кат*.
На шумной *Раде*, в вольных спорах
Другого *гетмана* творят («Полтава»).

Саме тому, що системи близькоспоріднених мов склалися віками, пояснюється розбіжність у формі слів навіть однакового походження. Чому, наприклад, *охоронника* ми називаємо по-російському *охранником*? Тому що російське слово увібрало в себе старослов'янський корінь *охран-*, що взагалі дуже характерно для нашої мови-сестри (пор. укр. *воротар* — рос. *вратарь*, укр. *полон* — рос. *плен*, укр. *ворог* — рос. *враг* і под.). Чому, називаючи сучасні професії, українська мова використовує суфікс *-ник*, а російська *-щик*? Знов-таки тому, що старослов'янським суфіксом *-щик* російська мова часто заміняє свій природний *-ник*. У непрофесійних назвах суфікс *-ник* не здав своїх позицій: *именинник, пустынник, общинник* і т. д. А ось у назвах різних речовин, там, де українська мова послугується тим же суфіксом *-ник*, російська використовує суфікс *-тель*: *розчинник — растворитель, замінник — заменитель, паровимірник — пароизмеритель*. Як бачимо, в кожній мові відносяться свої моделі творення слів, які згодом закріплюються в літературній мові і стають її нормою.

Найвищою формою існування національної мови саме і є наявність серед її територіальних і соціальних різновидів літературної форми втілення. Отже, ми знову повернулися до поняття літературної мови. Тепер уже для того, щоб показати, як літературна мова стає характерною особливістю нації. Поняття літературної мови не збігається з поняттям національної ні в часі ні в просторі. Так, перша літературна мова, створена на слов'янській основі — старослов'янська — протягом ряду віків, як ми вже знаємо, обслуговувала всі слов'янські народності. І досі тривають суперечки з приводу її первинної основи. Одні вчені вважають, що це була мова, яка виникла в Паннонії, тобто слов'янській землі, що входила до складу Великоморавської держави, інші шукають її витоки у рідній говірці творців слов'янської писемності — солунських братів Кирила і Мефодія, тобто в південнослов'янських народних наріччях. Безсумнівно одне: в IX—XI ст. слов'янські мови були ще

настільки близькі одна до одної, що їх могла обслуговувати єдина літературна мова.

Іншою була ситуація в пізньому середньовіччі — в епоху пробудження національної самосвідомості народів. У розвитку літературних мов того часу дивергентні (спрямовані на віддалення) процеси переважали над конвергентними (спрямованими на зближення). Літературні мови стають загальнонаціональною формою мовної свідомості. Як відзначив В. І. Ленін, «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодализмом була пов'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва необхідно завоювання внутрішнього ринку буржуазією, необхідне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі» (Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 246). Тому в літературних мовах епохи розвитку націй переважає народнорозмовне джерело. Тут, звичайно, йдеться не про закономірність, яка не знає винятків, а лише про певну тенденцію. Буває, коли ті чи інші соціальні умови не стоять на перешкоді кодифікації народної мови і перетворенні її в літературну. Тому в деяких державах (наприклад, у Норвегії) може взагалі не бути єдиної літературної мови, а окремим мовам бракує зацікавленості самих носіїв для перетворення їх в літературні. Наприклад, усі носії ретороманської мови є двомовними, і ретороманська мова існує тільки в симбіозі з іншими. Та навіть коли сприятливі умови складаються, коли певна народність консолідується в націю, народнорозмовній мові, як ріці, що шукає русло, треба обходити скелі колишніх, інонародних літературних мов, що побутували на цій території. Так, за три покоління в турецькому суспільстві фактично змінилося три форми турецької мови, так що внуки не без труднощів розуміють мову своїх дідів.

Сучасні літературні мови (за винятком мов малих народів) багатофункціональні. Будучи знаряддям розвитку національної культури, літературні мови відбивають сприйняття і витлумачення їх народами-носіями навколишнього світу: людини, її місця в суспільстві, створених нею інститутів суспільного розвитку, живої і неживої природи, взаємодії людини з

природою і т. ін. Разом з тим вони є носіями понятійної основи всіх знань про світ, здобутих людством. У цій мовній галузі відтворення національного досвіду вступає у певну суперечність з досвідом інтернаціональним, загальнолюдським.

Цікавий досвід взаємодії мов, в процесі якого зберігається їх національна основа і разом з тим зростає інтернаціональний, міжмовний понятійний фонд, становлять собою українсько-російські мовні контакти.

Подібно до того, як усі слов'янські мови є результатом диференціації слов'янської мовної єдності, східнослов'янські — російська, українська і білоруська — виступають як продовження існуючої протягом VII—XIII ст. східнослов'янської мовної спільності. Але й після виникнення окремих східнослов'янських мовних систем, властивих кожній із цих народностей, їх ще тривалий час (XIV—XV ст.) об'єднувала, як ми вже знаємо, спільна літературна мова. В епоху пізнього середньовіччя східнослов'янські народності мали свої літературні мови, створені на спільній вихідній базі — давньоруській літературній мові. На середину XVIII — початок XIX ст. розвиток капіталістичних відносин у східнослов'янських землях пробуджує національну самосвідомість і разом з нею інтерес до народнорозмовних мов. Народне джерело поступово витісняє з літературних мов їх традиційну основу й будує кожну з них на міцному фундаменті народності. Літературні мови із засобу обмеженого користування перетворюються у справжнє знаряддя розвитку національної культури.

Історія мови невіддільна від процесів суспільного розвитку. Якщо російська мова як мова панівної в Російській імперії нації і єдина державна стає в XIX ст. багатофункціональною (нею створюються художні, історичні, філософські, правознавчі і науково-технічні праці, вона вживається в юриспруденції, вищій школі, у міждержавних стосунках), то українська використовується лише в сфері гуманітарної культури. Це не могло не сковувати її внутрішніх потенцій, не гальмувати створення засобів для виразу всього обсягу знань, нагромаджених людством.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції російська й українська мови, як і інші мови народів СРСР, стають юридично рівноправними. Українська мова використовується у сфері держав-

ного управління, нею користуються вчені створеної в 1918 р. Академії наук УРСР.

Інтернаціоналізація в мовній сфері — процес складний, не пояснюваний однозначно. Тут нам доведеться знову звернутися до дуже повчальної історії творення української наукової термінології. Можна створювати слова на базі рідної мови, вкладаючи в них міжнародний науковий зміст, та, як ми знаємо, припускаються і прямі запозичення з інших мов, що мають розвинуту термінологію. Який шлях треба обрати? Щодо української мови це питання розв'язувалося шляхом спроб і помилок. На відміну від загальноживаних слів, апробованих народом і успадковуваних від покоління до покоління, терміни вводяться в мову вченими. Але якщо поступове нагромадження в мові новостворюваних термінів не порушує їх зв'язків із загальноживаною лексикою, то різкі революційні стрибки викликають конфронтацію між термінами і суто побутовими словами, що нерідко спричиняє емоційне несприйняття певної частини термінів. Як свідчить практика створення української наукової термінології, найчастіше це трапляється у тих галузях науки, які раніше зовсім не мали національної термінології. Зміст цього положення розкривається при зіставленні шляхів розвитку української юридичної, природознавчої і технічної термінології. Юридична термінологія не була представлена в українській національній мові, однак вона мала надійну основу в староукраїнській правовій літературі; молоді українська біологічна наука могла спиратися на багату народну номенклатуру — поширені в народі назви рослин і тварин. А як бути з технічною термінологією? У народному мовленні були поширені слова, спільні з російськими. Якщо їх узаконити, то як бути з національною своєрідністю мови? І ось у тогочасні словники всупереч практиці вживання і здоровому глуздові вводяться створені із українського матеріалу слова, що не збігаються формою, а головне, за емоційним сприйняттям з російськими. Пор.: *вентилятор — душник, вітрячок, млинок; вертикальний — сторчковий, стрімкий; вібрація — дрижання; герметический — щільний; діаметр — поперечник, прогін, проліт; звук — голос; зигзаги — кривульки* і под. Було навіть таке правило: якщо в українській мові існує термін, спільний формою з російським, то його треба замінити. Спроби створення термінологічних систем

тільки на матеріалі рідної мови були продовжені в бік пристосування побутових слів для передачі наукових понять. Обидва ці починання не мали успіху, бо національна форма терміна не повинна суперечити його інтернаціональному змісту.

Отже, лінгвісти у створенні української наукової термінології зрештою стали на реальний шлях орієнтації на російську термінологію. Чи втратила при цьому українська мова що-небудь із своєї національної самобутності? Зовсім ні: її фонетичний склад, її граматична структура, її словниковий фонд лишилися ті ж самі. Тільки в периферійній частині — у галузі вузьковживаних термінів — значно зросла кількість інтернаціоналізмів, запозичених переважно завдяки посередництву російської мови. Характерно, що власне русизми, як правило, в автентичній формі не проникають в українську мову — вони калькуються, тобто російський будівельний матеріал замінюється відповідним українським, наприклад.: рос. *вы-числ-ение* — укр. *об-числ-ення*, рос. *с-путник* — укр. *су-путник*, рос. *авто-по-груз-чик* — укр. *авто-на-вантаж-увач* і багато ін. Давно лишилися в минулому суперечки про долю української термінології: вийшовши із замкнутого кола національної обмеженості, вона досягла того ж рівня розвитку, що й російська та інші розвинуті термінологічні системи. В наш час українською мовою видається наукова література всіх напрямів, серед них і найновіших. Саме на Україні — центрі розвитку радянської кібернетики — вперше побачила світ «Енциклопедія кібернетики». Завершується робота над російсько-українським термінологічним словником (десятки галузевих уже створено), кожен том якого — загальнотехнічний, природничий і суспільнополітичний — міститиме 100 тисяч реєстрових слів.

На Україні вільно функціонують обидві мови — українська і російська. Сфери вживання обох мов нерідко перетинаються. Якщо, наприклад, художня література створюється переважно українською мовою (хоч на Україні живуть і працюють також російські, угорські та інші письменники), то наукові праці в наш час частіше виходять у світ російською мовою. Вибір мови у цьому разі залежить від волі автора. Оскільки російська мова в СРСР служить засобом міжнародного спілкування, оскільки вона стала однією із світових, міжнародних мов, автор наукової книжки нерідко віддає їй перевагу перед українською,

бо хоче розширити коло своїх читачів. Але, звичайно, цей складний процес функціонування мови в науці не можна перетворювати в повністю неконтрольований, бо це, як довела практика, веде до звуження сфери вживання української мови, що негативно позначиться і на її структурі.

Викладання в школі ведеться українською і російською мовами, а також польською, молдавською, угорською, кримсько-татарською. Російська мова викладається з 1-го класу в школах з будь-якою мовою навчання. Тому російську мову знає практично все населення України. Неоднаковим, звичайно, є ступінь володіння російською мовою. Молодь, яка закінчила радянську школу, знає російську мову краще, ніж старше покоління. Разом з тим освітній рівень людини визначає і ступінь її володіння рідною мовою. Суспільною нормою вважається такий стан, коли українець або представник іншої національності, що живе або працює в республіці, вільно володіє як рідною мовою, так і російською як засобом міжнаціонального спілкування. Чи викликає це міжмовну інтерференцію? Звичайно, не може не викликати. Утворюється українсько-російське просторіччя, в якому залежно від національності носія переважають або російські або українські елементи. Інтерференція долається постійною увагою до культури мови. Видаються посібники, регулярно ведуться радіо- і телепередачі, що сприяють виробленню мовних навичок, дотриманню норм українського і російського літературного мовлення. Головне ж знаряддя у закріпленні мовних норм — загальноосвітня школа. Чим вищий рівень загальної культури людини, тим активніше володіє вона обома мовними системами. Проте тут ще роботи й роботи.

У школі все ще недостатньо беруться до уваги ті величезні переваги, які дає зіставне вивчення мов. Як абсолютно правильно відзначив Ф. П. Філін, «при зіставленні мов неминуче виявляються такі закономірності, які можуть пройти повз увагу при винятково «внутрішньому» вивченні мовних фактів». Це однаковою мірою стосується вивчення як структурно і генетично близьких мов, так і віддалених. Однак у викладанні близькоспоріднених мов є певна специфіка. Встановлюючи риси мовних спільностей, треба враховувати рівні мовної системи.

У лексиці й морфології слід насамперед підкреслювати те спільне, що властиве російській і україн-

ській мовам. На фонетичному й синтаксичному рівнях ця спільність самоочевидна. Про спільні риси треба, звичайно, говорити, але щодо відмінностей, то їх треба не тільки відзначати, але й вводити цілу систему вправ для їх практичного засвоєння. Маючи великий лексичний запас, прекрасно знаючи закони граматики, українець нерідко говорить по-російському з відчутним акцентом. В. Г. Костомаров, П. М. Денисов і П. В. Веселов зауважують: «Існує навіть думка, що «вирватися з полону рідної мови» при вивченні близькоспорідненої неможливо, особливо в деталях, які властиві рідній і не властиві мові, що вивчається. Українці, наприклад, якщо навіть знають російську мову з дитинства як другу рідну, звичайно не в стані позбутися деяких українських рис (хоча б фрикативного /r/) і переносять їх у своє російське мовлення». Причини появи фонетичних українізмів у російському мовленні українців неоднорідні. Тут треба враховувати і артикуляційну базу, і століттями формовані місцеві особливості вимови, що нашаровуються на російське мовлення не тільки українців, але й росіян — постійних мешканців України, і недолики в методі викладання російської мови.

Підручники з російської мови для шкіл з українською мовою навчання досі передбачали вироблення орфоепічних норм лише в молодших класах. Наприклад, у підручнику для 2-го класу належна увага приділяється зіставленню звуків /ы/ та /и/ в російській мові та їх відповідника — звука (и) — в українській, зокрема вимові /и/ після шиплячих і /ц/, порівнянню губо-губного українського /у/ і його губо-зубного російського відповідника. З переходом до систематичного вивчення фонетики, лексики і граматики російської мови орфоепія і в підручниках з російської мови, і в підручниках з української відступає на задній план. Навпаки, тут з'являються правильні по суті, але методично безперспективні твердження, що фонетика української мови майже не має відмінностей від російської. Така орієнтація пригупляє мовну чутливість і в учня і в учителя. Чи ж доводиться в такому випадку дивуватися, коли чуєш неправильну російську вимову навіть в передачах всесоюзного радіо і телебачення (я вже ні слова не кажу про республіканські засоби масової інформації). Правда, в підручниках для 7-го класу як додаток наводиться поряд з орфографічним орфоепічний

словничок. Проте для кого і головне навіщо зроблене це нововведення, лишається не зовсім зрозумілим, бо семикласники мають уже вміти працювати зі шкільними (і не тільки шкільними!) словниками.

Не треба доводити, що російська мова має єдині орфоепічні норми. Не може бути правильної російської мови з українськими, білоруськими, литовськими, грузинськими і т. д. особливостями. Про це забувають працівники деяких кіностудій, зокрема тбіліської і ереванської. Прагнучи до мовного реалізму, вони іноді примушують грузинів і вірмен говорити з підкресленим, іноді навіть утрируваним «кавказьким» акцентом. Але ж акцент може бути художньо виправданим, коли він є засобом мовної індивідуалізації. Якщо ж з акцентом розмовляють усі дійові особи фільму, то художня мотивованість цього засобу дорівнює нулеві.

Найбільш уніфікованим рівнем близькоспоріднених мов є синтаксис. Тому дуже важливо показати синонімічні можливості мов, що викладаються паралельно. Разом з тим у підручнику з російської мови для 8-го класу все ще недостатньо висвітлені питання синонімічного використання відокремлених членів речення і підрядних речень. Майже зовсім не опрацьоване питання про синонімію підрядних сполучників, не привернуто увагу до їх стилістичного значення. Наприклад, сполучники, за допомогою яких підрядні умовні речення приєднуються до головних, стилістично не розрізняються: як рівнозначні виступають тут *если, ежели, как, как скоро, когда, кабы*. Порівняно мало приділяється уваги співвідношенню в українській і російській мовах дієприкметникових зворотів і підрядних означальних. Практично не розкрито питання про специфіку утворення пасивних конструкцій. Синтаксис російської мови в національній школі тепер уже не можна викладати за схемою, успадкованою від далеких часів. Запроваджені останнім часом новації стосуються тільки класифікації підрядних речень і не можуть вважатися вдальними. Виклад синтаксичного матеріалу варто побудувати так, щоб теоретичні положення були повторенням матеріалу, що викладається при засвоєнні відповідних розділів синтаксису рідної мови.

У процесі паралельного викладання курсів морфології російської і близькоспорідненої національної мови важливо підкреслити семантичну тотожність ка-

тегорій, спільність походження парадигм і разом з тим вказати на морфологічні відмінності. Особливо важливо відзначити неоднаковість утворення рідковживаних форм. Наприклад, українець часто помиляється у вживанні форм 1-ої особи дієслів з коренем на задньоязикову: *печу* зам. *пеку*, *ляжу* зам. *лягу*, *бережу* зам. *берегу*, *стережу* зам. *стерегу* і под. Необхідно ввести в підручники матеріал на всі випадки мимовільного відштовхування українців, що розмовляють по-російському, від відповідних українських форм, тотожних з російськими. Так, характерне для російської мови чергування наголошеного /o/ з ненаголошеним /a/ та його варіантами знаходить своєрідний вияв у формах дієслів: воно поширюється на корені дієслів, викликаючи появу в наголошеній позиції фонемі /o/ замість етимологічно закономірної фонемі /a/. В розмові на транспорті ви можете почути тепер уже, мабуть, менш поширену форму: «Почему Вы не содитесь?» А ось форма «оплочено» (український відповідник «сплачено») увійшла навіть в офіційні документи.

Лексиці в підручниках з російської мови приділяється досить багато уваги. І все ж варто було б давати більше вправ, які б змушували учня замислюватися над кількістю значень в російських словах і в їх українських відповідниках. Наприклад, російське слово *платье* означає і певний вид жіночого одягу і одяг взагалі. В українській мові слово *плаття* має тільки перше значення. Тому коли дитина читає в телевізійній програмі, надрукованій по-українському, назву спектаклю «Нове плаття короля», то в неї закономірно виникне питання: «Хіба королі в платтях ходять»? І навпаки, українському *позичати* в російській мові відповідають для слова — *ссужать* комусь і *занимать* у когось що-небудь. У російському мовленні українця, як правило, лишається тільки останнє слово: он *занимает* у кого-либо і кому-либо. На жаль, семантичні питання не дістали належного висвітлення в наших підручниках.

Недостатня увага приділяється і так званім «неправдивим друзям перекладача», тобто українським і російським словам з однаковою морфологічною структурою, але різними значеннями. Про них уже йшлося на початку цього розділу. Наприклад, російському слову *лихой* в українській мові відповідає декілька слів, але серед них немає *лихий*, бо українці

знаходять в ньому тільки негативні значення: «злий», «недобрий». Тому дивними видалися слова, що прозвучали по українському радіо: «Ми хотіли стати *лихими* будьоннівцями». Погано, коли схема вправи, спрямованої на засвоєння морфологічного або орфографічного правила, змушує автора підручника вводити російські слова, вживання яких стилістично обмежене. Так, учень 2-го класу дізнається, що хворих лікує не *врач*, у чому він досі був переконаний, а *лекарь*. Це відкриття примушує його робити умову вправи. Марно буде цей же учень шукати в словниках, як перекласти російською мовою слово *шишкар*, адже його фіксує тільки 6-томний академічний українсько-російський словник.

Автори шкільних підручників майже обходять своєю увагою фразеологію. У кожній мові є величезний набір стійких словосполучень, в основі яких лежать утрачені тепер метафора або порівняння; це, наприклад, рос. *иметь значение, отстаивать право, нести бремя забот, быть в центре внимания* і под. Нерідко елементи цих зворотів сплутуються в межах однієї мови. Так, рос. *играть роль* і *иметь значение* перетворюються в сполучення *иметь роль* і *играть значение*. При контактуванні мов, особливо близькоспоріднених, кількість таких контамінацій значно зростає.

Немає необхідності переконувати кого-небудь у тому, що мова підручників з мови повинна бути бездоганною. Однак у підручниках з російської мови для молодших класів досить часто трапляються штампи типу «проведите главную мысль», канцелярські кліше («стихотворение, данное в упражнении»), неправильно побудовані речення («они нужны для ударов врагу»). І приклади трапляються дивні, наприклад, такі, які навіюють учням думку, що слово *мама* чоловічого роду:

Пусть папы и мамы из каждой страны
Все скажут, как мой, что не будет войны.

Цікаві мовні явища можна спостерігати в художній літературі. Як передати російською мовою українське просторіччя з його російськими вкрапленнями? Майстром цієї справи був О. Корнійчук. У його п'єсах «Загибель ескадри», «В степах України», «Платон Кречет» та ін. просторіччя передається невеликими, але дуже виразними вкрапленнями, як правило, фразеологічного типу. Вони є засобом мовної характе-

ристики персонажів. Однак більшість сучасних українських письменників або уникає просторіччя, або ж використовує його вузько — тільки для характеристики негативних персонажів, як правило, людей з низькою мовною культурою. В оригінальних творах ця особливість художньої мови не дуже впадає в око. Однак коли її в середині 60-х — на початку 70-х років спробували перенести в перекладну художню літературу, мовна фальш виступила на поверхню дуже виразною плямою. Як можна, скажімо, перекладати Фолкнера, не звертаючись до просторіччя? Деякі перекладачі спробували це зробити, вдаючись до діалектизмів або до застарілих слів, уживаних у 20-ті роки. Але такі переклади виявилися застарілими, ледь появившись на світ.

У наш час в республіці ведеться велика робота в галузі перекладу класиків світової літератури. Тільки наприкінці 70-х — в середині 80-х років вийшли друком багатотомні видання Б. Пруса, А. Франса, Е. Хемінгуей, В. Шекспіра та ін. У цих виданнях помилкова, національно обмежена перекладацька тенденція успішно переборена. Ось як звучить українською мовою перлина світової літератури — «Гамлет» В. Шекспіра:

Чи бути, чи не бути — ось питання.
Що благородніше? Коритись долі
І біль від гострих стріл її терпіти,
А чи, зітнувшись в герці з морем лиха,
Покласти край йому? Заснути, вмерти —
І все. І знати: вічний сон врятує,
Із серця вийме біль, позбавить плоти,
А разом страждань.

Уже йшлося про те, що мова є однією із форм втілення національної культури, її будівельним матеріалом. У Радянському Союзі створено єдину за своїм ідейним змістом, за своєю гуманістичною спрямованістю, але різноманітну у формах вияву соціалістичну культуру. Багатолітній досвід співробітництва культур різних народів, що згуртувалися в єдиному союзі, паралельне функціонування і взаємне збагачення їх мов є доказом правильності ленінської національної політики — наріжного каменя дружби соціалістичних націй. Запорукою дальшого розвитку національних культур є неустанна увага до розвитку національних мов. Як сказав П. Тичина, «хай слово мовлено інакше, та суть в нім наша зостається».

Всіх народів мова чується

Великий Жовтень, звільнивши народи колишньої царської Росії від політичного, економічного і національного гніту, відкрив перед ними необмежені можливості вільно творити і збагачувати виявами свого таланту світову культуру, перетворив їх на дружну сім'ю творців нового, соціалістичного світу.

Шлях до знищення всякого роду експлуатації, соціального й національного гноблення вказала народам колишньої царської імперії партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним. «Тільки єдність і злиття робітників усіх націй *в усіх* робітничих організаціях у боротьбі проти капіталу веде до «розв'язування національного питання», — підкреслював В. І. Ленін (*Ленін В. І. Як єпископ Никон захищає українців? // Повне зібр. творів. — Т. 24. — С. 10*). І шлях цей виявився єдино правильним. Об'єднані навколо пролетаріату Росії, робітничі маси України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Литви, Латвії, Естонії, Середньої Азії разом з біднішим селянством піднялися на штурм царизму і в жовтні 1917 року завоювали собі право бути господарями своєї землі, своїх заводів і фабрик, своєї культури і її найголовнішого знаряддя — мови.

Важливим фактором у піднесенні культури кожного народу стала звільнена від утисків і переслідувань рідна мова. Вона закономірно перетворювалася в основне знаряддя духовного й морального вдосконалення кожної соціалістичної нації — рівної серед рівних в сім'ї вільної співдружності народів — великої соціалістичної Батьківщини.

Заліковуючи страшні рани, завдані народному господарству нашої країни громадянською війною, будуючи важку промисловість, розвиваючи енергетику і сільське господарство, освоюючи багатющі природні багатства країни, молода пролетарська держава не забувала і про необхідність всебічно розвивати культуру всіх народів великого багатонаціонального Радянського Союзу. Без належної допомоги націй, які досягли на той час великих успіхів у розвитку власної культури й мови, численні народи й народності, рідше жорстоко гноблені і тому нерідко безписемні, не могли б це зробити у стислі строки. Як відомо, окремі народи до революції — туркмени, киргизи, каракалпаки, якути, хакаси, алтайці і деякі інші — вели примітивне господарство, були подрібнені на племена і роди, кожен з яких мав свій діалект чи говір. Не було об'єктивних умов для консолідації діалектів цих народностей у національні мови. Удмуртська, інгушська, адигейська, хантійська, киргизька, хакаська, тувинська, ногайська, карачаєво-балкарська, мансійська, шорська, евенкійська — всього понад 40 мов — були безписемними.

Не мали відповідних можливостей для всебічного розвитку рідної мови як знаряддя освіти й культури і народи з давніми культурними традиціями, наприклад вірменський, грузинський, український, білоруський, молдавський, татарський та ін. Це зумовлювало майже суцільну неписьменність населення, зокрема на Півночі, в Сибіру, в Середній Азії, на Кавказі. Так, серед киргизів неписьменних було 99,3 %, серед узбеків — 98,4 %, казахів — 97,9 %, дагестанців — 95 % чоловіків і 99 % жінок, бурятів — 92,5 %, алтайців — 95—98 %, балкарців — 99,1 %, кабардинців — 98,1 %. Якщо окремі мови і виконували функції літературних, то їх роль у житті свого народу штучно обмежувалася, а іноді зводилася до мінімуму. Наприклад, у 1913 р. українською мовою було видано 228 назв книг загальним тиражем 686 тис. примірників (тоді як у межах України в тому ж році вийшло 10 600 тис. примірників книг російською мовою), узбецькою мовою відповідно 37 назв тиражем 86 тис. примірників, казахською — 40 назв тиражем 161 тис. примірників, грузинською — 232 назви тиражем 453 тис. примірників, вірменською — 257 назв тиражем 349 тис. примірників, білоруською — 2 назви тиражем 4 тис. примірників. У Вірменії, Азербайджані,

Таджикистані, Туркменії, Киргизії, Узбекистані, Казахстані до революції не було жодного вищого навчального закладу.

Царський уряд на кожному кроці здійснював політику зоологічного шовінізму, зверхньо ставився до культур і мов «інородців», нехтував їх національними інтересами. Ідеологи царизму з неприхованим цинізмом писали: «... ствердіть мову писемністю, дайте їй деяке літературне опрацювання, викладіть її граматичні правила, запровадьте її в школах, ви тим самим (о, страшно вимовити!) ствердите і розвинете відповідну народність» (З «Журнала Министерства народного просвещения» за 1887 р.).

Утисків і переслідувань зазнавала й українська мова. У 1804 р., тобто через шість років після опублікування «Енеїди» І. П. Котляревського, було видаєно указ про заборону навчання українською мовою. А через століття, у 1903 р., на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві було заборонено вшановувати пам'ять українського поета... українською мовою.

Вираженням офіційної політики царського уряду щодо української мови були укази 1863, 1876 і 1881 років, які забороняли друкування і видання українською мовою будь-яких творів, за винятком історичних документів і етнографічної літератури.

Ось яку «спадщину» в галузі національно-культурного будівництва дістала від царизму перша в світі соціалістична держава. Потрібна була колосальна робота, щоб навіки знищити наслідки хижачького «господарювання» самодержавних сатрапів на окраїнах колишньої імперії. У радянський час різючі зміни сталися у взаємовідносинах між народами, незмірно зросла їхня культура, помітних успіхів у своєму розвитку досягли національні літературні мови. Спільна батьківщина всіх радянських народів — Країна Рад — є прообразом майбутньої єдиної комуністичної сім'ї народів світу, світу без експлуататорів і експлуатованих, без передових і відсталих, прообразом братерства націй, єдиних у своєму прагненні творити добро на землі в ім'я небаченого досі злету творчого генія людини, в ім'я надзвичайно багатоманітної, різномовної, нескінченної у формах вияву культури.

Звичайно, шлях до рівноправності націй і мов був не простий: були на ньому тернисті ділянки, трапля-

лися й вовчі ями. У доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов зазначив: «Треба прямо і чесно визнати, що технократичний, «адміністративно-натискний» стиль роботи завдав чималой шкоди партійній справі, насамперед роботі з людьми, тобто головному в діяльності партії. Поринувши в господарські турботи, взявши на себе в ряді випадків невластиві функції, багато партійних працівників ослабили увагу до політичних питань, явищ суспільної значимості у сфері економіки, соціальному й духовному житті» (Матеріали пленуму Центрального Комітету КПРС. 27—28 січня 1987 р.— К., 1987.— С. 42).

Формально велося інтернаціональне виховання — одна з найважливіших основ ідейно-політичної роботи партії. Воно нерідко було відірване від національної своєрідності народів, від їхніх мов і культур. Це вело до недооцінки мов, особливо в сфері функціонування. Теорія національних відносин відставала від потреб практики, у цій галузі створювалися праці, як їх назвав М. С. Горбачов, скоріше «заздравного», ніж творчого характеру. Не бралася до уваги нерівномірність розвитку різних націй, чому В. І. Ленін надавав великої ваги. У статті «Про карикатуру на марксизм» він зауважував, що, на відміну від таких націй, як англійська, французька, німецька, українці і білоруси ще не повністю себе усвідомили. «Для українців і білорусів [...] тільки людина, яка в мріях живе на Марсі, могла б заперечувати, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження мас до володіння рідною мовою та і літературою [...] тут ще відбувається. «Вітчизна» тут ще не скінчила всієї своєї історичної пісні» (*Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 86*). Цю ж думку вождь пролетарської революції ширше розгорнув у роки громадянської війни. Виступаючи на VIII з'їзді РКП(б) з заключним словом по доповіді про партійну програму 19 березня, він сказав: «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами, і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий. Там навіть з мовою справа так стоїть, що невідомо стало: чи масова українська мова чи ні?» (*Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про партійну програму 19 березня // Повне збір.*

творів.— Т. 38.— С. 177). Це було сказано наприкінці березня 1919 р., а в листопаді В. І. Ленін пише відомий проект резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, в якому підкреслює необхідність всебічного і безперешкодного розвитку української мови.

У 20-ті роки було вкладено гитанічні сили в нарощування м'язів усіх раніше пригноблених мов, але в 30-ті роки цьому процесові уже приділялося значно менше уваги. Продовжували вивчатися структура національних мов, їх діалектне розшарування, стилістичні особливості, історія формування мовних систем, літературних мов і т. д. Але один із головних мовних процесів — їх функціонування в усіх сферах суспільного життя — фактично не вивчався. З'являлися, звичайно, праці, присвячені соціолінгвістичним процесам, переважно в малих народностях, але їх було небагато. Соціолінгвістика часто зводилася до коментування положень, сформульованих у партійних і державних документах. Навіть такі життєво важливі процеси, як розвиток двомовності в радянському суспільстві, вивчалися скоріше умоглядно, ніж на конкретному життєвому матеріалі.

Сьогодні, коли в нашій пресі немає «заборонених зон», коли ліквідовуються ті «білі плями», якими в 30—50-ті роки були густо всіяні національні культури, суспільство переконується, як багато втратило воно в своєму саморозвитку, яких деформацій зазнало у всіх сферах політичного, економічного й духовного життя.

У теорії міжнаціональних відносин, як і в теорії економічного вчення, нагромаджувалися негативні явища, які деформували марксистсько-ленінські оцінки особи, її суспільної природи і громадянських обов'язків.

Зараз помітні швидкі й кардинальні зрушення у визначенні таких суспільних цінностей, як культура народу, співвідношення національного й інтернаціонального в культурі, роль мови в розвитку національної культури. Перебудова наукових положень про радянське суспільство поки що найповніше виявляє себе в галузі правової науки; що ж стосується національно-мовних відносин, то тут усе ще відчувається сильна боязкість, топтання на місці, залежність від догм застійного часу.

Старанного неупередженого наукового аналізу по-

требують, зокрема, положення про співвідношення національного й інтернаціонального в культурі і суспільній свідомості радянських народів, про становлення нації як історичний процес розвитку її самосвідомості, про взаємозалежність мови і національної самосвідомості.

Інтернаціональне нерідко сприймається і трактується навіть у сучасній літературі не як міжнаціональне, тобто таке, що впливає з наявності націй, які взаємно збагачують одна одну, а як наднаціональне, що заміняє собою національне в свідомості й культурі. Таким чином інтернаціональне подається як своєрідний вищий ступінь національного, у зв'язку з чим інтернаціональне визнається явищем прогресивним і перспективним, а національне — відсталим, неперспективним. Наступним кроком у такому розумінні співвідношення національного й інтернаціонального є протиставлення національного (частини) інтернаціональному (цілому), що теоретично неспроможно, а на практиці веде до певних деформацій в національно-мовних відносинах. Так, довго вважалося, що витіснення національних мов із сфери виробництва — процес закономірний, співвідносний з наростанням інтернаціоналістських тенденцій у нашому суспільстві. Але не можна не прислухатися до думки В. Коротеевої, Л. Переполькіна і О. Шкаратана («Коммунист». — 1988. — № 15), які вважають: «Звуження сфери вживання національної мови в галузі економіки тягне за собою скорочення її вживання і в інших галузях, зниження її престижності, в тім числі й серед її носіїв». Це положення цілком справедливе вже тому, що воно знаходить яскраве підтвердження в практиці соціального життя багатьох республік.

Отже, некоректність теорії веде до непродуманих практичних дій, змістом яких є, по суті, не інтернаціоналізація радянського способу життя, а денационалізація народів з неусталеною національною самосвідомістю.

У теорії міжнаціональних відносин недостатньо враховується нерівномірність розвитку народностей і націй, своєрідність цих процесів; зовсім ігнорується факт асимілізаторського тиску одного народу на інший, навіть якщо цей тиск здійснювався не народом, а його далеко не прогресивним урядом. У цьому разі я маю на увазі русифікаторську політику царського уряду стосовно українського народу й інших народів, що

васеляли в дореволюційний час Російську імперію. Оскільки в теорії і в практиці національної політики національна самосвідомість протиставляється інтернаціональній свідомості, то розвиток першої штучно стримувався: не заохочувався інтерес до історії власного народу, збіднювався зміст національної літератури, образотворче мистецтво набувало ілюстративно-декоративних рис і т. ін. Приниженість національної самосвідомості спричиняла втрату інтересу до національних цінностей, зокрема до мови як найбільш місткого і своєрідного репрезентанта нації. Отже, мова і національна самосвідомість перебувають між собою у прямому зв'язку: чим вища національна свідомість народу, тим вагоміший престиж мови, і навпаки.

Перебудова виявила дуже істотний момент у здійсненні національної політики: відсутність чіткої науково обгрунтованої перспективи міжнародних відносин і розвитку націй. Практика довела схоластичність тези про відносно близьке в часі злиття націй, їхніх мов, культур і звичайно ж про неможливість розв'язання цього питання директивними методами, спрямованими на стирання відмінностей між націями. Інтернаціоналізація трактувалася як формування і розвиток єдності без розвитку багатоманітності її складових. І тепер далеко не ясно, якою має бути національна самосвідомість, як допомагати в її формуванні, якою ми уявляємо собі модель національної самосвідомості. Відсутність ясних вивірених перспектив спричинила появу істотних суперечностей як у сфері теорії, так і в сфері практичних дій. Людина, яка не має національної самосвідомості, не може бути носієм інтернаціоналістської переконаності: загальне складається з частковостей, при відсутності опорних стовпів не зведеш даху. Недооцінка національного, що спостерігалася в роки сталінізму і застою, сприяла не вихованню інтернаціоналістських поглядів, а денационалізації, що має одне коріння з космополітизмом. Чи ж не тут криється безгосподарність і в сфері матеріального виробництва, і в сфері культури?

Отже, в теорії національно-мовних відносин виникли відчутні прогалини. Праці про функціонування мов у Радянському Союзі як складову частину розв'язання національного питання поступово вироджувалися в дидактичні екзерциси. Сьогодні звично повторюється те, про що говорилося вчора. В науку бозько залучаються свіжі факти, ще рідше з'являються свіжі думки, які

не просто коментують, а справді розвивають ленінську теорію національно-мовного будівництва. Повернення до справді аналітичної науки відбувається повільно не лише через інерцію мислення, але й у зв'язку з відсутністю чітких вихідних даних: уявляючи собі мовну ситуацію в цілому, учений не має в своєму розпорядженні інформації про реальне функціонування мови (мов) у різних регіонах країни, республіки, міста. Наявні, національно-мовні проблеми повинні вивчатися у зв'язку з іншими суспільними процесами і явищами: з розвитком науки, культури, розширенням демократії, охороною навколишнього середовища і т. ін. Не можна відривати їх і від історичної долі того чи іншого народу. У кожного з них своєрідно розвивалася державність, усі вони йшли до національного самоусвідомлення різними шляхами, на їхніх предковічних територіях по-різному складалося співвідношення корінного і некорінного населення. Далеко не останню роль у розвитку культури народів відігравала близькість їхніх мов. Якщо, скажімо, не враховується ця остання обставина, то виникають передумови для поширення такої форми двомовності, яка звужує сфери функціонування мови національної республіки. Отже, вивчаючи національно-мовні відносини в СРСР, не можна лишати поза увагою історичні долі народів. Без цього, до речі, у викривленому дзеркалі відбиватиметься і їхня подальша доля.

В історії української мови останніх десятиліть були і високі злети, та, на жаль, і падіння. І все ж ті революційні зміни, які відбулися в багатонаціональному суспільстві нашої країни після Жовтня, виявилися необоротними. У зверненні ЦК КПРС до радянського народу у зв'язку з 70-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначено: «Великий Жовтень, соціалізм звільнили нашу країну від недугів і бід, які й досі отруюють життя народів багатьох країн світу. Немає в нас експлуатації людини людиною. Немає безробіття. Немає національного гніту. Немає злигоднів і неписьменності».

Безперечним фактом є те, що мови, які були поречені на загибель, все ж піднялися до рівня високо-розвинутих літературних мов світу. Велика заслуга в цьому російської мови, яка в силу історичних умов ще в минулому столітті стала в один ряд із найрозвиненішими мовами світу. Незважаючи на русифікаторську політику царського уряду, російська мова була важ-

ливим засобом поширення передових ідей російської культури ще в дореволюційні роки, хоч широким трудящим масам народів Росії здобутки російської культури, як і своєї власної, були мало приступні. Радянський лад перетворив російську мову в могутню знаряддя розвитку народів СРСР, у засіб прилучення колись неосвічених мас до вершин світової культури.

Досвід мовного розвитку доводить, що подібну роль високорозвинені мови можуть належним чином виконувати тільки за умов соціалізму. В імперіалістичному світі й досі «малі» народи змушені захищати свої мови від поглинення і нівеляції, вдаватися до штучних бар'єрів у вигляді мовного пуризму, доводити — часто безуспішно — право своїх мов на існування. Панівні класи імперіалістичних держав, ідубно до того, як це робив колись царський уряд, і тепер прагнуть насильницьким способом нав'язати свою культуру й мову поневоленим, пригноченим народам. Особливо відчутно це виявляється в колишніх колоніально залежних країнах: мови переважної більшості народів, які в наші часи скинули колоніальне ярмо, не мають не тільки більш-менш розвинутих літературних мов, а й навіть писемності. Для того щоб позбавити залежні народи свого національного обличчя, витравити з історичної пам'яті і сердець людей любов і повагу до своєї стародавньої культури й мови, колонізатори сприяють поширенню мов метрополій.

За таких умов взаємовідношення мов і культур соціалістичних націй стають для народів колишніх колоній яскравим взірцем. На мови, про які сімдесят років тому навіть не чув цивілізований світ, сьогодні перекладають твори класиків марксизму-ленізму, наукові праці з різних галузей знання, найкращі перлини світового красного письменства. Це зумовлено принаймні такими важливими причинами: літературна мова стала здобутком широких мас народу, незмірно розширилися її функції, удосконалився і збагатився її словниковий склад, зріс престиж національних літературних мов; найширші маси трудящих оволодівають усним літературним мовленням. Ці ж причини, в свою чергу, є наслідком проведення в нашій країні ленінської національної політики. У Радянському Союзі всі мови рівноправні. У відповідності з ленінським вченням у нас немає так званої загальносоюзної «державної» мови: у кожній суверенній рес-

публіці мовою державного функціонування утверджується мова більшості населення, «мова республіки», при цьому кожен громадянин Радянського Союзу, незалежно від того, в якій республіці він живе, може звертатися до кожної державної установи тією мовою, котру він вважає своєю рідною. Для міжнаціонального спілкування за добровільною згодою всіх народів СРСР використовуються російська мова, що є могутнім фактором єднання народів СРСР. Таке співробітництво народів і взаємовідношення мов у багатонаціональній країні повністю відповідає ленінському положенню, яке було висунуте напередодні революції і стало провідним у діяльності Комуністичної партії в післявоєнне десятиріччя: «Ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови! Ні найменшого утиску, ні найменшої несправедливості до національної меншості! — ось принципи робітничої демократії» (Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 145).

Рівність мов не означає, звичайно, що всі вони мають однакове коло функцій — головне, щоб ці функції не обмежувалися штучно. Цілком природно, що питання про розширення чи звуження суспільних функцій тієї чи іншої мови вирішує сам народ — носій цієї мови. Радянська дійсність засвідчує незмірно розширення функцій більшості мов. Старописемні і ряд раніше безписемних мов (наприклад, киргизька) стали мовами державного функціонування, науки, середньої і вищої школи, преси, радіо і телебачення. А це, в свою чергу, не могло не позначитися на розширенні значенневих можливостей мов. Треба було розбудовувати термінологію, шукати й знаходити тисячі нових слів.

У тих мов, що обслуговують невеликі етнічні групи (від кількох сотень до кількох десятків тисяч носіїв) типу одноаульних — бацбійської, хіналузької та ін.— усі ці функції, природно, розвинулися не могли. Скажімо, бацбійців усього близько трьох тисяч осіб. Це жителі села Земо-Алвані Ахметського району Грузинської РСР. Мова ця безписемна, використовується у побуті. Безписемною є і хіналузька мова. Її носії — близько тисячі мешканців села Хіналуг Кожахкендського району Азербайджанської РСР — мають самоназву *кетш халх* «кетшський народ». Як довго зберігатимуться ці мови? Доти, доки цього бажатимуть самі їх носії. Звичайно, щоб прилучитися до

світової цивілізації, бацбійці користуються грузинською мовою, хіналузці — азербайджанською. 35 тисяч табасаранців (одна з народностей Дагестану) розвинули свою літературну мову у радянський час. Цією мовою ведеться навчання в початковій і восьмирічній школі. Нею видаються шкільні підручники і навчально-методична література, художня література (табасаранська і перекладна), жіночий журнал, районна газета. Такі ж функції мають абхазька, абазинська, адигейська, інгуська, марійська лугово-східна і гірсько-марійська, удмуртська, мансійська (нараховує менше десяти тисяч носіїв), пенецька, гагаузька, кумицька та інші мови.

Російській мові, порівняно з іншими народами СРСР, крім виконання нею основного призначення — обслуговувати свій народ, властиві ще дві функції: вона є однією з небагатьох, що відіграє роль засобу міжнаціонального спілкування народів світу і виступає як знаряддя міжнаціонального спілкування народів СРСР. Відзначаючи цю функцію російської мови, глава Юридичної комісії при уряді Індії п. Барве зауважував, що «народом СРСР пощастило, оскільки у них є російська мова, яка гідно виступає у функції мови міжнаціонального спілкування. Через відсутність такої мови Індія виявилася у скрутному становищі при розв'язанні проблеми мови міжнаціонального спілкування».

За роки Радянської влади у всіх мовах народів нашої країни утворився спільний лексичний і фразеологічний фонд, що відбиває єдину радянську дійсність, єдину ідеологію, єдиний спосіб мислення. Проте окремі мови, для яких у 20—30-х роках запроваджувалася писемність, згодом нею не скористалися (вепська, іжорська, лівська, саамська та ін.).

Успіхи мовно-культурного будівництва в СРСР значною мірою завдячують творчій праці радянських лінгвістів. Радянське мовознавство успадкувало кращі тенденції прогресивної вітчизняної дореволюційної науки. Озброєні марксистсько-ленінською ідеологією, радянські мовознавці використовують також кращі праці видатних дожовтневих лінгвістів (О. Шахматова, Я. Бодуена де Куртене, Ф. Корша та ін.) і педагогів (К. Ушинського), які відстоювали право кожної мови на вільний розвиток і наголошували на винятково важливій ролі рідної мови в розвитку культури народу.

Які ж мови представлені тепер в нашій країні? Скільки їх? Переді мною велика п'ятитомна праця «Язyki народів ССРСР», що побачила світ в 1966—68 рр. Кожен том має свій підзаголовок: індоєвропейські мови (I), тюркські мови (II), фінно-угорські і самодійські мови (III), іберійсько-кавказькі мови (IV), монгольські, тунгусо-маньчжурські і палеоазіатські мови (V). У ці підзаголовки винесено назви мовних груп. Яка з них найбільша? Над цим питанням замислиться навіть мовознавець. Можливо, індоєвропейська, адже саме цією мовною групою розпочинається видання? Справді, за кількістю носіїв ця група найбільша, бо до неї входить сім'я східнослов'янських мов (російська, українська і білоруська), а ними розмовляє як рідними близько 70 % усього населення Радянського Союзу. А тут же ще й іранська сім'я (таджицька, осетинська, курдська, татська, талиська, белуджська, ягнобська мови), шушано-рушанська сім'я (ваханська, ішкашимська, язгулямська мови), балтійська сім'я (литовська і латиська мови), тут і молдавська, що представляє сім'ю романських мов, члени якої населяють переважно південно-західну частину Європи, представлені в Північній і Південній Америці, тут і позбавлена близьких родичів вірменська, і розпорошені в світі єврейська (ідиш) та циганська мови.

А яка група все ж таки найбільш представницька за кількістю мов? Це іберійсько-кавказька, до складу якої входить 7 сімей (картвельські, абхазько-адигські, нахські, дагестанські, андійські, цезькі, лезгінські), кожна з яких нараховує від 1 до 11 різних мов (а всього близько 40).

У Радянському Союзі 23 тюркських мови, 16 фінно-угорських, 4 самодійських, 2 монгольські, 8 тунгусо-маньчжурських, 10 палеоазіатських мов. Крім того, в СРСР проживають носії таких мов, головні масиви поширення яких перебувають поза межами нашої країни. Це, наприклад, німецька, угорська, польська, болгарська, дунганська та інші мови.

Провідним принципом радянського мовознавства було й лишається визнання за кожною мовою потенційних можливостей найширшого розвитку. Керуючись цим принципом, радянські вчені, насамперед російські, уже в перші пожовтневі роки поставили за мету створення алфавітів для раніше безписемних мов, удосконалення існуючих орфографій, наукове об-

грунтування шляхів розвитку літературних мов, науковий опис мов для створення підручників з граматики, насамперед шкільних, обґрунтування принципів створення національної термінології. Розв'язання цих завдань становило перший етап у історії радянського мовознавства.

В опрацюванні писемності винятково велику роль відіграли такі науково-організаційні заходи, як створення Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту і підпорядкованих йому місцевих комітетів нового алфавіту, що функціонували в республіках і автономних областях. На ці комітети покладалося розв'язання теоретичних питань, пов'язаних з виробленням фонологічних основ нових алфавітів. Організовувались наукові експедиції для вивчення мало досліджених і зовсім не досліджених мов; до цієї роботи залучалися представники відповідних народностей, хоч напочатку через відсутність національних кадрів більшість завдань виконували російські вчені.

Одночасно із створенням нових алфавітів широко розгорнулася робота щодо вдосконалення, а часом і створення орфографій тих мов, які мали давню писемну традицію. У жовтні 1918 р. декретом Радянського уряду була проведена реформа російського правопису, у 1921 р. побачив світ перший загальнообов'язковий український правопис, у 1918 р. була видана перша практична граMATика білоруської мови Б. Тарашкевича, яка відіграла позитивну роль у кодифікації орфографічних і граматичних норм білоруської літературної мови, у 1922 р. відбулася реформа вірменського письма, у 1930 р. було затверджено латинізований алфавіт таджицького письма і т. ін. Орфографічні системи удосконалювалися і протягом наступних десятиріч.

У перші ж роки Радянської влади виходять десятки термінологічних словників (здебільшого російсько-іномовних). На 20-ті — початок 30-х років припадає і видання перших підручників з киргизької, удмуртської та інших мов. Дещо пізніше була опрацьована граматична система таджицької, уйгурської, кумикської, башкирської, алтайської, шорської, хакаської, ногайської, каракалпацької, балкарської, якутської, тувинської, караїмської, юкагірської, нівхської, ескімоської, чукотської, кетської та інших мов. Поряд з практичною роботою ведеться теоретичне

узагальнення величезного лінгвістичного матеріалу, нагромадженого в процесі вивчення багатьох різносистемних мов.

Післявоєнний період, що відкриває другий етап у розвитку радянської лінгвістики, характеризується насамперед поглибленням лексикографічної роботи. Наприкінці 40-х — початку 60-х років побачили світ десятки нових — часто багатотомних (з реєстром до 100 тис. слів) — перекладних словників, наприклад: російсько-естонський (1947), російсько-український (1948), російсько-білоруський (1953), українсько-російський (шеститомник, 1953—1963), російсько-киргизький (1957), евенкійсько-російський (1958), російсько-евенкійський (1958), киргизько-російський (1965) та ін.

На основі досвіду, нагромадженого російськими лексикографами у процесі створення 17-томного «Словаря сучасного російського літературного мови» (1948—1965), укладаються і виходять у світ тлумачні словники грузинської, вірменської, казахської, туркменської, української, білоруської, латиської, киргизької, башкирської, татарської та інших мов. Посилюється увага до етимологічних досліджень, які ведуться переважно на матеріалі слов'янських, вірменської, тюркських, фінно-угорських і іберійсько-кавказьких мов. Так розпочинається третій період практичного мовознавства, який триває і в наші дні, хоч уже виявилися ознаки четвертого. Для третього періоду властиве не тільки укладання тлумачних словників, але й створення однотомних і багатотомних описів фонетики, граматики й лексики сучасних літературних мов, а також описи історії структури різних мов.

Четвертий період, який починається з середини 80-х років, — це посилення уваги до того, як мова обслуговує суспільство: як на ділі спрацьовує принцип двомовності, характерний для нашого суспільства, чи не приглушує він звучання одних мов за рахунок інших, як здійснюється на практиці право кожного громадянина СРСР навчати своїх дітей рідної мови, чим пояснюється ослаблення уваги до культури мови, як позначається рівень мовної освіти на загальній культурі людини і т. д.

Звичайно, ці питання поставлені не випадково. Вони підготовлені роботою мовознавців у попередні роки. У розвитку мови як одного з найскладніших су-

спільних явищ виявлені певні діалектичні закономірності. Насамперед це зумовленість повнокровності її життя розширенням суспільних функцій, постійні контакти однієї мови з іншими як шлях до виявлення і використання всіх внутрішніх можливостей кожної з них, вироблення норми — засобу збереження структурної організації мови від змін, спрямованих на її невилправдану перебудову.

Ключ до розуміння законів розвитку мови дає марксистсько-ленінське вчення про мову, в якому вперше розкрито діалектику взаємозв'язку мови й суспільства, мови й історії народу, його матеріальної і духовної культури, вияснено значення мови в пізнанні й перетворенні світу.

Обслуговуючи послідовно рід, плем'я, племінний союз, народність, націю, мова зазнає якісних змін у своїй структурі. Чим вищий рівень суспільної організації, тим ширшими стають функціональні межі мови. Звуження сфери функціонування мови — це трижовний симптом небезпечної хвороби, яка може привести до зниження культурного рівня народу — носія цієї мови.

Перебуваючи в контакті з іншими мовами, запозичуючи із них нові значення, кожна розвинена літературна мова знаходить для них свої, специфічні засоби матеріального вираження. Разом з іншими значеннями часто запозичуються з інших мов і їхні носії — корені чужих слів. Створюючи нові слова або запозичаючи їх з інших мов, кожна мова змінюється. Як швидко відбуваються ці зміни? Чи не може мова протягом кількох поколінь змінитися до невпізнання? Це було б дуже небажано, бо великою мірою втрапився б історичний зв'язок між нинішнім поколінням і його нащадками, порвалася б історична нитка розвитку культури. Однак саме по собі збільшення слів не веде до помітних змін у культурі мови. Внутрішні особливості розвинених літературних мов, за спостереженнями дослідників, змінюються не швидше, а навпаки, значно повільніше, ніж у долітературній, а особливо в дописемній період. Причиною цього є виникнення норми, тобто своєрідного фільтра, який пропускає в літературну мову тільки те, що не розхитує підвалин її структури, а зміцнює їх.

У Радянському Союзі створено умови для безперешкодного розвитку всіх національних мов: розширенню їх функціональних можливостей, що, однак, не

завжди використовувалося у практиці; всі мови перебувають у тісному контакті, у постійній взаємодії, яка сприяє удосконаленню їх внутрішньої структури, повному стильовому розвитку, — всьому, що відповідає діалектиці сучасного розвитку націй та національних мов. Сімдесятирічна історія розвитку рівноправних соціалістичних націй в єдиній союзній Радянській державі, зокрема становлення і розвитку багатонаціональної радянської соціалістичної культури, переконливо доводить правильність марксистсько-ленінського положення про те, що шлях до єдиної культури комуністичного суспільства, до всебічного зближення націй проходить через повний розквіт національної культури кожного народу, звільненого від національного гноблення. Інтернаціональне й національне — діалектично взаємопов'язані поняття. «Інтернаціональна культура, — підкреслював В. І. Ленін, — не безнаціональна» (*Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів — Т. 24. — С. 118*). Рідна мова для кожного народу є могутнім і незамінним засобом розвитку його матеріальних і духовних сил, зняряддям виховання трудящих у дусі комуністичної ідеології, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Кожна соціалістична нація пишається тим, що її культура сприяє збагаченню культурних надбань радянського народу в цілому. Всебічне співробітництво націй зміцнює позиції мови міжнаціонального спілкування. Широкий розвиток двомовності, як і справжній розквіт національних мов, передбачає забезпечення відповідних соціальних умов: вибір мови, що виконує функції засобу міжнаціонального спілкування, мусить бути цілком добровільним, мова міжнаціонального спілкування повинна вільно співробітничати з національними мовами, збагачуючи їх і сприяючи розширенню їх суспільних функцій, загальний рівень освіти має забезпечувати досконале вивчення як рідної мови, так і мови міжнаціонального спілкування в усьому її стильовому багатстві.

Такі умови, як доводить всесвітня історія, забезпечує тільки соціалізм. В. І. Ленін ще до революції передбачив той час, коли всі народи колишньої царської Росії, звільнившись від соціального й національного гніту, потягнуться до російської мови як засобу прилучення до світової цивілізації. Він послідовно обстоював необхідність створення таких умов,

за яких би «кожний житель Росії мав можливість навчитися великої російської мови» (*Ленін В. І. Чи потрібна обов'язкова державна мова? // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 280*).

Російська мова як засіб міжнародного спілкування сприяє всебічному розвитку національних мов, збагаченню культур усіх народів СРСР. У цьому докорінна, принципова відмінність між мовою міжнародного спілкування як засобом єднання соціалістичних націй і мовою панівної нації в капіталістичному світі. Двомовність, що розвивається при паралельному вивченні рідної національної і російської мов, абсолютно різниться від того виду двомовності, коли одна з мов виконує функції офіційно-державні, культурні, а друга існує тільки в сфері побуту.

Марно намагаючись посягти ворожнечу між націями і народностями нашої країни і послабити величезне значення всесвітньо-історичного досвіду КПРС у розв'язанні національного питання, буржуазні ідеологи, а серед них і українські буржуазні націоналісти, кричать, з одного боку, про русифікацію народів СРСР, а з другого — про насильницький розвиток окремих національних літературних мов у нашій країні. Непоеднуваність цих «звинувачень», відсутність доказів і елементарної логіки в таких дешевих пропагандистських трюках не бентежить авторів антирадянської писанини. Засвідчуючи свою духовну близькість з німецьким фашизмом, українські буржуазні націоналісти в своїх писаннях і досі повторюють такі, наприклад, невиликі фашистського «сходознавця» Й. Ерхорна, що більшовики нібито штучно створюють народам Північного Кавказу алфавіти, розвивають літературні мови й пресу, щоб перешкодити усвідомленню ними національної й культурної єдності. Ось із якого джерела беруть воду, щоб примусити крутитися колесо антирадянського млина, і націоналісти-жовтооблакітники і патентовані «радянологи». Однак із фактами боротися важко. Притягальність Країни Рад як вільної сім'ї здружених націй дедалі зростає. В Індії, Індонезії, в країнах Африки опубліковано брошури й статті, в яких висвітлюється досвід мовного будівництва в СРСР. До нашої країни приїздять спеціальні делегації вчених і представники урядів, щоб ознайомитися з досвідом розв'язання мовної проблеми в багатонаціональній державі.

Розвиток мов усіх соціалістичних націй СРСР відбувається шляхом збагачення їх лексичного складу, всебічного розвитку функціональних стилів, особливо це помітно в мовах, які не дістали в дореволюційний час повного вияву всіх своїх потенціальних можливостей, і, нарешті, розширенням стилістичних меж і виражальних засобів, зумовлених розквітом національних культур, їх взаємовпливами в галузі вироблення естетичних цінностей, піднесення рівня освіти й культури широких верств населення.

У лексичному складі літературних мов народів СРСР з'являються слова для вираження сотень і тисяч нових понять, народжених соціалістичною дійсністю, комуністичним будівництвом у нашій країні. Виробляється спільний понятійний фонд, що знаходить специфічне втілення в кожній національній мові. Здебільшого нові поняття мають однотипні словесні відповідники в різних мовах типу рос. *бюро*, укр. *бюро*, білор. *бюро*, узб. *бюро*, кирг. *бюро*, татар. *бюро*, казах. *бюро*, башк. *бюро*, калм. *бюро*, азерб. *бюро*; рос. *автокар*, укр. *автокар*, узб. *автокар*, кирг. *автокар*, казах. *автокар*, башк. *автокар* і т. ін. Нерідкі випадки фонетичної асиміляції інтернаціонального слова, запозичуваного через російську мову, наприклад бурят-монг. *агитаца* «агітація», кирг. *актип* «актив», кадыр «кадри» та ін.

Коли йдеться про термінологію — тут усе ясно: запозичення із мови в мову — веління часу. Але треба бути дуже уважним до запозичення нетермінологічної лексики, особливо зважати на перенесення значень слів однієї мови на такі ж за походженням слова іншої мови. Чому це важливо? Тому що внаслідок таких «перенесень» значенневий діапазон мов може звужуватися. Скажімо, в українській мові слова *зручності* і *вигоди* мають різні значення, тоді як російське *удобства* ці різні значення об'єднує. Переносючи семантику російського слова *удобства* повністю на українське *зручності*, журналісти витісняють з мови масової інформації слово *вигоди*. Прикладів такого несвідомого збіднення мов при їх контактуванні можна навести немало. Міжмовне контактування повинно супроводжуватися тільки позитивними наслідками.

Наявність близької термінології, взаємовпливи в галузі синтаксису стилів і жанрів зближують мови народів СРСР незалежно від їх структури, належності до тієї чи іншої мовної групи, сім'ї. Звичайно, при

цьому кожна мова не тільки зберігає свій словниковий фонд, але й збагачує його, розвиваючись за своїми внутрішніми законами.

Зближення соціалістичних націй — двоєдиний процес; зумовлений діалектикою розвитку сучасної нації в умовах соціалізму. Він відображається в ряді головних ознак нації — її економічному розвитку, мові, психічному складові, що виявляється в особливостях культури. В процесі становлення соціалістичних націй відбувся синтез загальнолюдського, соціально-класового і національно-специфічного. Усі нації й народності нашої країни характеризують повна ідейно-політична і економічна єдність. Внаслідок постійного обміну матеріальними і духовними цінностями відбувається зближення культур і мов братніх народів. Це позначається насамперед на рівні їх розвитку, на збільшенні питомої ваги кожної національної культури в житті радянського народу.

Зближення мов на основі взаємозбагачення — це перш за все вирівнювання їх можливостей щодо обслуговування потреб сучасної розвинутої нації. Це процес тривалий і багатогранний.

Практика перекладу наукової, науково-технічної і суспільно-політичної літератури у мовах народів СРСР виробила принцип мінімальних розходжень щодо вживання термінології: з двох або кількох можливих термінологічних варіантів перевага, як правило, віддається тому з них, що поширений і в інших національних мовах народів країни, зокрема в російській. Звичайно, якщо певний термін має тривалу традицію вживання в даній національній мові і структурно пов'язаний з іншими термінами цієї ж мови, то він, звичайно, не замінюється. Ця тенденція виросла і зміцніла в боротьбі з пуризмом у галузі термінології, який виявлявся в практиці розвитку ряду національних мов, в тому числі й української.

Сучасну мову характеризує високий ступінь розвитку стилю масової інформації: преси, радіо, телебачення і под., тобто всього того, без чого не можна собі уявити життя і побут сучасної людини. Характерною ознакою стилю масової інформації є сплав загальноживаної і термінологічної лексики, широке вживання стандартизованих словосполучень, чіткий, хоч і ускладнений, синтаксис. Для цього стилю не властиві архаїзми, діалектизми, маловідомі слова, що використовуються переважно в художніх стилях як

засіб додаткової інформації про певні явища, зокрема для відтворення мовного колориту певної епохи, для індивідуалізації мови персонажів і под. Бездумне вживання незвичних слів, не зумовлене художньо-естетичними потребами стилю, позбавляє мову виразності і природної краси. Примітивізм, архаїзація мовних засобів, якою б маскою «національного духу» вони не прикривалися, є лише гальмом суспільного прогресу, самої мови. Привабливість, краса й сила сучасної мови досягаються не штучною концентрацією архаїзмів, а створенням і використанням таких мовних засобів, які в змозі відтворити всю складність понятійної та естетичної систем нашої епохи.

Сучасні літературні мови — це і зняряддя створення нової, радянської соціалістичної культури, і засіб формування наукового, логічного й образного мислення людини. І в тому, що рідною мовою десятків націй і народностей нашої країни можна прочитати і К. Маркса і В. Шекспіра, в тому, що О. Пушкін, Т. Шевченко, М. Горький, Я. Купала, В. Лацис, Ч. Айтматов, М. Стельмах, О. Гончар стали рідними і для росіян та українців, і для грузинів та туркменів, і для людей десятків інших національностей, — яскраве свідчення правильності розв'язання національно-мовної проблеми в соціалістичному суспільстві.

Слово навчає, слово й виховує

Продовжимо розмову про школу. Дати міцні знання з основ наук, підготувати молодь до активної трудової діяльності — ці завдання школи підпорядковані головній виховній меті: формуванню, розвитку особи учня як людини, як свідомого громадянина. Школа, таким чином, повинна зробити ще один крок до того, щоб стати не лише навчальним, а й — і це архіважливо! — виховним закладом.

Виховні можливості закладені в кожному навчальному предметі, їх реалізація залежить від майстерності вчителя, від його особистості і под. Розглядаючи навчальний предмет як засіб виховання в широкому розумінні, робиш висновок, що засвоєння учнями певної суми знань — це важлива, необхідна, але тільки одна із складових загального успіху педагогічної праці. Знання повинні стати переконаннями, органічною ознакою індивідуальності. А це відбувається тоді, коли учня тонко, ненав'язливо підводять і навчальним матеріалом і обставинами життя до правильних висновків, які «працюють» і на закріплення знань, і на виховання певних якостей особи.

Міцні знання і комуністична переконаність — взаємопов'язані поняття. В. І. Ленін на III з'їзді Комуністичної спілки молоді відзначав, що «комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням усіх тих багатств, які виробило людство» (Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 291). Отже, комуністичні переконання стають реальністю, якщо вони випливають із знань і постійно живляться новими знаннями, якщо комуністичний світогляд формується на базі розуміння

взаємозв'язку причин і наслідків у матеріальному світі і в світі людських відносин. Необхідність освіти повинна стати переконаністю молодої людини. У Радянському Союзі створено всі умови для навчання, наша країна першою в світі досягла суцільної грамотності, першою запровадила обов'язкову середню освіту. Право на освіту, поряд із правом на працю, відпочинок, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення в старості, житло і на користування досягненнями культури, — це ті суспільні досягнення, про які віками мріяли трудящі світу і які стали реальністю тільки з побудовою соціалізму. Ці права гарантуються Конституцією СРСР. І як право на працю невіддільне від обов'язку громадянина СРСР сумлінно працювати в обраній галузі суспільно корисної діяльності, так і право на освіту не тільки відкриває можливість для його здійснення, але й має бути усвідомленим обов'язком майбутнього повноправного громадянина Країни Рад.

У процесі трудового виховання виробляється свідома ставлення до освіти. Учні відчувають, що брак професійних знань часто залежить від недостатньої мовної компетентності; він зумовлений небагатим індивідуальним словником, відсутністю твердих навичок у письмі, недостатньою практикою усного монологу (пояснення засвоєного, виступ на виробничій нараді і т. ін.). На жаль, саме ця сторона освіти — практичне засвоєння теоретичних знань з мови — часто не привертає до себе уваги, здебільшого через брак мовної культури в самого вихователя.

У цьому аспекті великого значення набуває мовне виховання, воно є необхідним складником і ідейно-політичного, і трудового, і морального виховання, воно не обмежується рамками шкільної чи вузівської освіти, а триває доти, доки є чинною мовна діяльність людини, тобто все її свідоме життя.

Однією з характерних рис радянського суспільства є об'єктивно виникла в ньому соціальна двомовність. За даними всесоюзного перепису населення 1979 р., загальна кількість осіб, які вільно володіють російською мовою (разом з росіянами), складала 214,8 млн. осіб, або 81,9 % усього населення СРСР, тоді як за переписом 1970 р. таких осіб було 183,7 млн., або 76 %. Але констатація без критеріїв оцінки володіння російською мовою (на Україні і в Білорусії вони можуть бути одні, а в Закавказзі чи в

Середній Азії — інші) не дає повної картини поширення двомовності. Назріла потреба провести мовно-соціологічні дослідження, метою яких було б в'ясування ступеня володіння літературними нормами російської мови серед носіїв інших рідних мов, з'ясування ролі вікових, професійних і освітніх критеріїв в оволодінні російською мовою.

У школі мова виступає в трьох основних функціях: пізнавальній, комунікативній та естетичній. Мова як засіб акумулювання знань, здобутих людством у минулому, як пам'ять людства про те, що ним було досягнуто, як носій необхідної інформації використовується на уроках історії, суспільствознавства, географії, фізики та ін. Естетична функція слова, мови вивчається в курсі літератури. На уроках мови органічно поєднуються мова як засіб пізнання, мова як засіб комунікації, мова як засіб апеляції до почуттів, емоційно-естетичного виховання.

З огляду на це постають проблеми мовного режиму в школі, в усіх її ланках і підрозділах, оскільки мовний режим впливає на результативність виховної роботи. Авторитет учителя-предметника часто визначається культурою мовлення, особливо в старших класах, оскільки учні досить гостро реагують на мовні помилки вчителя і ступінь його професійної компетенції нерідко ототожнюють з мовною формою викладу думок. Що ж до мовного режиму, то він кудись невідомо з чийого дозволу із школи зник. В українських школах Києва (та, мабуть, і багатьох інших міст) позакласна робота з учнями, громадські заходи, робота з батьками і под. ведуться здебільшого російською мовою. Це завдає непоправної шкоди виховному значенню української мови, а отже, й інтернаціональному вихованню.

А хто й коли проаналізував мову вчителя з погляду її нормативності? Вважається, що вона має бути зразковою, але чи є вона такою насправді? Якщо вчитель на уроці говорить «підручничовою» мовою, тобто бюрократично-безликою, а на перерві учні чують від нього «ребята», «девочки», «канешно» і под., то в цьому й криються початки наростання в їх свідомості конфлікту між мовою літературною і побутовою, конфлікту, який нерідко кінчається ігнорантським ставленням до літературної мови. А коли літературна мова (саме літературна, а не її сурогат — підручничово-бюрократична!) відступає в свідомості на другий

план, її місце займає побутова, нерідко суржикового типу. В. О. Сухомлинський звертав увагу на те, що «користування сумішшю з двох мов — це одно з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Говорити такою скаліченою мовою — це все одно що грати... на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити... тупою щербатою сокирою. Скалічена мова — отупляє, оглуляє людину, зводить її мислення до примітива. Бо мова — це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця — у кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Я ніскільки не сумніваюсь у тому, що однією з причин загальної неуспішності, відставання багатьох дітей є вбога, примітивна мова в дитинстві й ранній юності — в роки, коли формується людина, коли утверджуються її пізнавальні і творчі сили. Отже, шлях боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура — це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності».

Отже, від мовного режиму в школі, від культури мови всіх без винятку вчителів — від викладача рідної мови до вчителя фізкультури й піонерватажка — залежить формування мовної свідомості учнів.

Звичайно, роль спеціального навчання мови, урок української мови були, е і надалі лишатимуться головним рушієм пізнання стильового багатства рідної мови, а отже, й літературної мови як краси, створеної майстрами.

«Непохитною основою комуністичного виховання учнів, — підкреслюється в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи», — е формування у них марксистсько-ленінського світогляду. Важливо, щоб викладання всіх і суспільствознавчих, і природничонаукових дисциплін виробляло в учнів стійкі матеріалістичні уявлення, атеїстичні погляди, вміння правильно пояснювати явища природи і суспільства, готовність до творчої перетворюючої діяльності» («Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» // Радянська Україна. — 1984. — 4 січ. — С. 2). На уроках мови формування діалектико-матеріалістичного світогляду учнів відбувається в процесі вивчення таких тем, як загальні відомості про мову, роль мови в житті людей, історична змінність мови, розвиток мов соціалістичних

націй СРСР, культура мови в радянському суспільстві, спорідненість східнослов'янських мов, рідна мова як акумулятор і виразник національної культури, російська мова як засіб міжнаціонального спілкування народів СРСР.

По-справжньому науковий, насичений яскравим фактичним матеріалом, простий за формою виклад цих відомостей сприяє ґрунтовному засвоєнню учнями матеріалістичних положень про мову як знаряддя розвитку людини, один із виявів її творчої життєдіяльності. Але не тільки при вивченні основ загальної мовознавства формується діалектико-матеріалістичний світогляд учнів. Наприклад, знайомство із багатством словникового складу конкретної мови, у нашому випадку української або російської, природно приводить учнів до його сприйняття як результату історичного розвитку продуктивних сил, виробничих і суспільних відносин, пізнавальних можливостей людського мозку.

Формування громадянської свідомості учнів, їх ідейної переконаності нерозривно пов'язане з вихованням радянського патріотизму. На цьому наголошується в «Основних напрямках реформи...»: «Посилити виховання учнів у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, братерської дружби народів СРСР» (Там же.— С. 2). Шкільні курси української і російської мов, як ніякі інші навчальні предмети, дають прекрасний матеріал для патріотичного та інтернаціонального виховання, тому програми з цих курсів повинні мати чітку орієнтацію на ці аспекти комуністичного виховання.

Гармонійна двомовність, характерна для культурного життя національних республік СРСР, формується головним чином у процесі шкільної освіти, при паралельному вивченні рідної мови і мови міжнаціонального спілкування. Будь-які перекося в цій сфері — надання переваги у викладанні чи то української, чи то російської мов — позначаються на органічному вихованні в учнів інтернаціональних переконань. Вільне володіння рідною мовою і російською як мовою міжнаціонального спілкування повинно стати нормою для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади.

Система набування середньої освіти має стати гнучкішою, варіативнішою, вона повинна давати можливість виявити різноманітні нахили та здібності

підлітка, сприяти розвитку його індивідуальності. Але який би життєвий шлях не обрав собі завтрашній випускник школи, його причетність до мовних знань, його особиста мовна компетентність і мовленнєва майстерність є однією з ознак загальної готовності до праці й до участі в удосконаленні виробничих процесів. З найрізноманітнішими галузями науки, з величезними надбаннями багатонаціональної культури людина знайомиться завдяки слову, пізнавальній функції мови. М. І. Калінін говорив: «Немає такої сфери суспільної діяльності, де б не вимагалось добре знання мови... Вивчення рідної мови — це велика справа. Найвищі досягнення людської думки, найглибші знання й найполум'яніші почуття залишаються невідомими для людей, якщо вони не будуть ясно і точно оформлені у словах». Включаючись у систему виробничих відносин, супроводжуваних міжособовими зв'язками, взаємовідношенням колективних та індивідуальних інтересів, людина використовує мову як вияв своєї індивідуальності. Недаремно В. В. Виноградов підкреслював, що всебічне знання мови, уміння користуватися нею і як засобом пізнання і як джерелом естетичного розвитку — це найкраща опора, найвірніша допомога і найнадійніша рекомендація для кожної людини в її громадському житті і творчій діяльності.

Спробуймо уявити собі організатора трудових процесів, який не вміє поставити завдання перед колективом виконавців, скоординувати їх роботу, охарактеризувати кінцевий результат праці, її народногосподарське значення. Ясно, що без такого вміння добрих наслідків чекати марно. Разом з тим нікого не доведеться особливо переконувати в тому, що мова на всіх етапах виконання будь-якої роботи відіграє роль регулятора. І якщо керівник не володіє досконало мовою, не вміє переконати інших у тому, в що вірить сам, то вже це одне може позначитися і на строках, і на якості виконання завдань. Можливо, така ситуація трапляється значно частіше, ніж ми гіпотетично припускаємо. Справа в тому, що поставити такий експеримент практично неможливо, бо нормальний процес у сучасному виробництві залежить від дуже багатьох факторів. Але можна поставити інший експеримент, значно простіший, і все ж дуже промовистий. Спробуймо уявити собі, скільки витрачається державних коштів на відшкодування мовної негра-

мотності. І штати видавців, і штати деяких канцелярій були б значно менші, коли б усі ті, хто покликаний писати, робили б це самі і зі знанням справи.

Сучасна радянська людина виявляє себе як користувач суспільства не тільки в професійній праці. Вона бере участь у громадському житті, сприймає різні вияви культури і сама є їх творцем. Чим активніше й досконаліше людина володіє мовою, тим ширше має вона можливості для реалізації свого досвіду й знань на виборних посадах у державних і громадських органах, в розв'язанні різноманітних питань життя підприємства, району, міста, республіки, всієї країни.

Чим досконаліше знає людина мову (мови), тим краще вона розуміє себе, інших, тим чіткіше усвідомлює свою роль в процесах творення культури — матеріальної і духовної. Знання мови позначається й на ставленні людини до цього найголовнішого засобу самовираження. На жаль, школа поки що не забезпечує людину ясним розумінням таких питань, як причини різноманітності мов світу, поняття багатства мови, роль мови в житті суспільства, недостатньо виховує шанобливе ставлення до мови як вияв поваги до народу-носія і под. Останнім часом по всій країні прокотилася хвиля пропозицій забезпечити національним мовам статус державних. Звичайно, коли це буде тільки запис, не підкріплений ділом, то все зведеться тільки до віри в магію слова. В. І. Ленін рішуче виступав проти закріплення статусу державної мови за російською мовою, яку царизм насаджував насильницькими методами. Саме з цього приводу він говорив, що «...соціал-демократія відкидає «державну» мову» (*Ленін В. І. Тези по національному питанню // Повне зібр. творів.— Т. 23.— С. 302*). Він обґрунтував вимогу про «відсутність обов'язкової державної мови, при забезпеченні населенню шкіл з викладанням всіма місцевими мовами і при включенні в конституцію основного закону, що оголошує недійсними будь-які привілеї однієї з націй і будь-які порушення прав національної меншості...» (*Ленін В. І. Чи потрібна обов'язкова державна мова? // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 210*). Чим була викликана глибока переконаність В. І. Леніна в необхідності ліквідації самого поняття державної мови? Тим, що будучи законодавчо закріплене, воно одразу ж дає можливість створити привілеї для однієї мови за рахунок інших. Об-

стоючи поняття державної мови, ми підсвідомо можемо сподіватися на примусовість як головний засіб «піднесення авторитету» однієї з мов. У культурно-освітньому плані посилення престижності мови пов'язане з її функціонуванням і художньо-образними можливостями, що досягається не адміністративними заходами, а конкретною творчою роботою. Тому якщо в конституціях радянських республік Закавказзя грузинська, вірменська й азербайджанська мови за давньою традицією іменуються «державними», то все ж їх фактичний статус не відрізняється від статусу інших мов: кожен громадянин на території цих республік має право звертатися до державних органів, суду, прокуратури і т. ін. своєю рідною мовою. Але не можна не погодитися з тим, що кожна національна мова потребує державного сприяння її розвитку. І якщо українська мова — це знаряддя культурного розвитку нашої республіки, то державний апарат, не обмежуючи функцій усіх інших мов, першочергову увагу повинен виявити саме до тієї, яка дає назву республіці. Де ще в світі подбають про українську мову, як не на землі її виникнення й поширення. А буде вона повноправною господаркою в своїй оселі, то більше шануватимуть її й сусіди.

Немає в нашій країні загальнодержавної мови. Функції її фактично виконує російська, але кожен має право звертатися до найвищих законодавчих і виконавчих органів Радянського Союзу своєю рідною мовою. Безперечно, виникає досада, коли внаслідок недостатньої лінгвосоціальної освіти журналісти сплутують поняття державної мови і мови міжнародного спілкування. Так, у газеті «Правда» від 25 серпня 1987 р. в огляді Е. Манька «Від одного кореня», де аналізуються думки читачів з приводу національно-мовних питань, цитується один з листів: «Треба всіляко сприяти вивченню загальнодержавної російської мови». Ясно, що оглядачеві треба було б подати відповідне роз'яснення щодо вживання цього слова, оскільки загальнодержавної мови у відповідності з Конституцією (основним законом) нашої країни у нас немає.

Звичайно, людина вчиться все життя, але основи мовної майстерності закладаються в школі — загальноосвітній чи професійно-технічній. Разом з тим у нас ще не повністю створено умови, які відкривають можливості для постійного мовного вдосконалення:

це й увага до питань культури мови в радіо- і телепередачах, і видання численних посібників і словників для піднесення рівня мовних знань, і сама атмосфера творчого життя, яка не терпить мовної сірості й убогості. Але все це ще треба виборювати, розпрацьовувати, впроваджувати. Зовсім недослідженою ділянкою є викладання мов у професійно-технічній школі. Якщо методика викладання мови в загальноосвітній школі є досить розбудованою галуззю лінгводидактики, то уроки з мови в професійно-технічних училищах все ще є *terra incognita* і для лінгвістів, і для методистів, а саме тут мають поєднуватися загальні засади мовного навчання (навчальна мета, виховна мета уроку) із близьким знайомством з терміносистемою певної професії, включаючи й професійну термінологічну фразеологію. Випускники професійно-технічних училищ іноді мають лише приблизне уявлення про термінологію своєї професії: токар-новачок може назвати задню бабку «бобиною», а в автогосподарстві майбутній слюсар чи шофер може побігти «за іскрою», куди його, жартуючи, пошлють старші товариші. Це явище набуло такого поширення, що стало темою для карикатур і фейлетонів у гумористичних журналах.

Очевидно, відповідно до професійного спрямування у програмах з мови для професійно-технічних училищ необхідно передбачати спеціальні розділи, присвячені не взагалі професіоналізмам, що вивчаються у 5-му класі неповної середньої школи, але й складові термінології певної галузі, професії, з якої спеціалізуються учні ПТУ.

Викладачі-мовники професійно-технічних училищ відчувають потребу у навчанні мови на всіх курсах ПТУ. Вони пропонують запровадити в програму професійно-технічних училищ обов'язкове вивчення мови до третього курсу включно. Це сприяло б піднесенню загального рівня грамотності майбутніх робітників.

Методику викладання мов у професійній школі повинно характеризувати виразне комунікативно-спрямоване навчання. Проблема оволодіння мовним етикетом, орфоепічними, акцентуаційними, лексичними, стилістичними нормами є актуальною для представників багатьох масових професій, які за родом своєї професійної діяльності повинні спілкуватися не лише з колегами, але й з пацієнтами, клієнтами, пасажирами, глядачами, покупцями тощо. Це насамперед працівники сфери обслуговування, яких також го-

тують у системі профтехосвіти. Адже нам зовсім не байдуже, як із нами привітаються, як звернеться водій трамвая до пасажирів, як спілкується медична сестра з пацієнтом, продавець із покупцем, буфетниця з учнем, перукар з клієнтом, начальник з підлеглими. Від культури спілкування, від уживаних у цьому процесі мовних засобів залежить і настрій, і навіть продуктивність праці, адже слово може і лікувати, і ранили. На жаль, мовне виховання серед працівників сфери обслуговування перебуває на крайній низькому рівні, оскільки його необхідність не усвідомлюється самими працівниками, не впливає з рівня їх загальної культури і зумовлюється заданістю психологічної ситуації «продавець — покупець», що створилася в умовах дефіциту товарів і чуйності в торгівлі.

Комунікативно спрямоване навчання мови у професійній школі включає і оволодіння термінологічною лексикою та фразеологією, притаманною тій чи іншій професії, і користування певними стандартизованими синтаксичними одиницями, доцільними в окремих мовних ситуаціях. Порівняймо грубе запитання продавця в магазині: «Чого вам?» і нейтральне «Що ви бажаєте?» Або професійне в перукарні: «Що будемо робити?», яким майстер ніби запрошує клієнта взяти участь у виробничому процесі, працювати спільно з ним.

Культурою спілкування, культурою мови повинні володіти фахівці з вищою освітою в багатьох галузях народного господарства. Мабуть, було б доцільно ввести в програми нефілологічних факультетів педагогічних інститутів та університетів спецкурси з культури мови, бо не секрет, що вчителі-немовники часто недостатньо володіють арсеналом мовних виражальних засобів, не дотримуються мовного режиму.

Знайомство учнів з елементами наукового стилю відбувається на уроках математики, фізики, хімії та ін. через мову вчителя-фахівця, а також мову підручника. На жаль, мова деяких підручників з математики, фізики, та навіть і гуманітарних предметів, суха, переобтяжена наукоподібною термінологією, що аж ніяк не сприяє вихованню як інтересу до самого предмету, так і до засобу його викладу. Як відзначали вчителі-математики під час обговорення проекту реформи школи, діючі підручники з математики перенасичені важкозрозумілим текстом, і вчитель витрачає багато сил і енергії, щоб до дітей дійшов його

справжній зміст. Те саме стосується й підручників з історії, біології, літератури. Та й мови теж.

Керуючись похвальним бажанням відбити в підручниках для середньої школи найновіші здобутки мовознавства, творці цих книжок інколи все ж забувають, що головне завдання школи полягає у вихованні грамотних людей, а не спеціалістів-мовознавців. Звідси впливає перевантаженість сучасних підручників зайвим довідковим матеріалом, сухість і ускладненість викладу. Грамотність — результат наполегливої роботи вчителя, учня та авторів підручників і посібників. Чим цікавіше буде написано підручник, тим легше вчителю прищеплювати грамотність, а учневі — свідомо оволодівати культурою усної й писемної мови. Щоб бути грамотним, учень повинен полюбити слово, а розбудити в ньому цю любов покликане знов-таки слово. «Якщо ви прагнете, щоб ваше виховання стало мистецтвом, — радив своїм колегам В. О. Сухомлинський, — відчуйте слово. Шукайте в невичерпній скарбниці нашої рідної мови перлини, які запалюють вогник захоплення в дитячих очах». На жаль, у сучасних підручниках з мови мало таких перлин, зате багато правил, що не виводяться з практики оволодіння мовою і призначені для заучування. Інколи навіть можна почути міркування, що викликати в учня захоплення мовою — це розважальність, яка перешкоджає навчанню.

Порівняймо підручники з української мови для 2—3 і для 5—6 класів. Що в них спільного і що відмінного? Звичайно, в старших класах значно повніше подається граматичний матеріал, тут складніші вправи, більше завдань, розрахованих на самостійне виконання. Але вчитаймося в текст: і там і там мова однакова — підручникова! Ми ще досі не зрозуміли, на жаль, що мова підручника повинна бути зорієнтована на вікові особливості дітей. Н. К. Крупська, говорячи про дитячу літературу, відзначала: «Треба, щоб дитяча книжка була написана просто і зрозуміло для дітей, без мудрих слів і словесних викрутасів, щоб не була вона завантажена непотрібними дрібницями, щоб основне виразно висувалося в ній на передній план. Треба, щоб усе подавалося в русі, у дії, у взаємозв'язку». Ми, мабуть, не раз читали ці справедливі слова, але не завжди задумувалися над тим, що шкільні підручники — це теж дитяча література. Підручник виграв би від того, якби ми час від часу

відмовлялися від дефінітивної підручничкової мови, подаючи поряд з правилами заохочення до роздумів, висловлюючи міркування, які мають продовжувати учні. Звичайно, для таких відступів більше підходить розмовна мова, представлена в науково-популярній літературі.

Системи вправ у підручниках мають розвивати творче мислення школяра, неординарний, оригінальний підхід у розв'язанні тих проблем, які висуває життя перед людиною праці. Поглиблюючи інтереси школяра, ми підштовхуємо його до активної роботи над своєю мовою.

Ще на один момент нерозривного зв'язку школи із життям хотілося б тут звернути увагу. Ідеться про безумовну необхідність дотримання грамотності в усіх сферах нашого повсякденного життя, у першу чергу, звичайно, в засобах масової інформації. Якщо сьогодні учневі знизили оцінку з російської мови за те, що слово *горячий* він написав не за етимологічним принципом, а за фонетичним — *гарячий*, то який же він зробить для себе висновок, коли завтра на входних дверях свого будинку прочитає оголошення, що «гарячей воды до 2-х часов не будет»? Учителька української мови пояснює на уроці, що слово *займатися* має такі значення, як «робити, здійснювати щонебудь» (займатися ділом, роботою), «приділяти увагу комусь, чомусь, заопікуватися кимось» (займатися гостем), а учні в той же день читають у своїй улюбленій газеті «Молода гвардія», що художник В. Сегеда *займався* в майстерні відомого художника. Вчителька ж застерігала, що такого значення слово *займатися* в українській мові не має. Хто має рацію: вчителька чи газета? У всякому разі віра учня в те, що культура мови має важливе суспільне значення, може й похитнутися. І не повірить він учительці, що по-українському не кажуть і не пишуть *куда*, що немає в нашій мові слова *першачок*, бо ж усе це він своїми очима бачив у цій-таки газеті. Культура мови органів масової інформації то піднімається, то падає, як хвиля на морі. Зараз тут, здається, панує повний штиль або байдуже знеохочення думати, шукати, творити.

Отже, виховання культури мови — це не лише завдання школи, а всенародна справа. Давно минули ті часи, коли грамотність була привілеєм тільки обраних. У нашій країні, де здобуття середньої освіти уже

не тільки право, але й обов'язок кожного, недостатня мовна грамотність повинна сприйматися як наслідок безвідповідального ставлення і до права і до обов'язку і братися до уваги в характеристиці ділових якостей та професійних навичок кожного працівника.

Навчання мови — процес безперервний, суспільно необхідний. Тому викладання української і російської мов завжди посідало й посідатиме почесне місце в системі загальноосвітньої підготовки і професійно-технічної освіти.

Від розмови до діла

Ось і закінчилася наша розмова про мову, про її роль у нашому житті. Згадаймо, про що ми довідалися. Про те, що найактивніший процес оволодіння мовою відбувається в дошкільний період. У школу приходять маленька людина із сформованим творчим апаратом, що дає їй змогу оволодівати основами тих знань, які виробило людство. Дізналися ми й про те, що мов у світі багато — навіть важко всі їх полічити. Учені сходяться на тому, що їх близько п'яти тисяч, але тільки двадцята частина їх має літературну форму втілення. Краса мови — в устах людини-носія. Мова — це складова частина культури, оскільки слово присутнє у всіх процесах творення, і разом з тим — це матеріал літературно-художньої творчості. Усі мови гарні, але по-спражньому вони розквітають, коли стають багатофункціональним знаряддям розвитку нації, народності. Тому суспільство завжди дбає про те, щоб його члени користувалися мовою не лише спонтанно, не тільки як даним від природи даром, а свідомо, як знаряддям найактивнішого розкриття своєї особистості.

Навчання мистецтву слова — один з найдавніших засобів виховання, а мовознавство, тобто встановлення мовних закономірностей, — одна з найдавніших наук. Чому? Тому що мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ, насамперед про свій народ; мова — це і мобілізуючий фактор, і дух, що еднає невидимими нитями людину з людиною, батьків із дітьми, кожного з усіма співвітчизниками, з рідним краєм і з світом. Тому-то інших мов людина повинна вчитися тоді, коли вста-

новляться її інтимні зв'язки зі своєю батьківщиною через свою рідну мову, коли розширення знань про світ ітиме далі насамперед через посередництво рідної мови. Засвоєння іншої мови — це здебільшого перекодування уже здобутих знань, вираження їх засобами іншої мови, а також нове бачення світу крізь систему нерідної мови. І скільки нових мов засвоює людина, стільки разів вона хоча б частково по-новому членує світ, як це протягом віків робили носії цих мов.

Мова формує людину, вона ж є знаряддям розвитку суспільства, виконуючи пізнавальну, комунікативну й художньо-образну функції. Якщо мові властиві всі три функції, то це означає, що процеси її життєдіяльності відбуваються нормально, а це відображається в її значеннєвій стилістичній, а частково й матеріальній структурі. Отже, одним з головних завдань кожного розвинутого суспільства, показником його самосвідомості і визначником розвитку культури є, поряд з турботою про збереження природних багатств і примноження цінностей духовної культури, постійна турбота про екологію мовного середовища.

Зміст

ЗРЕЧЕВЛЕНА МИСЛЬ

5

З'ЯВЛЯЮТЬСЯ НОВІ СЛОВА
У МОВІ

23

І ЗНАРЯДДЯ, І МАТЕРІАЛ

42

ХАЙ СЛОВО МОВЛЕНО ІНАКШВ

61

ВСІХ НАРОДІВ МОВА ЧУЄТЬСЯ

76

СЛОВО НАВЧАЄ, СЛОВО
Й ВИХОВУЄ

96

ВІД РОЗМОВИ ДО ДІЛА

109

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЕ
ИЗДАНИЕ

ВИТАЛИЯ МАКАРОВИЧ
РУСАНОВСКИЙ

Язык в нашей жизни

(На украинском языке)

Киев «Наукова думка» 1989

Оформлення художника
В. З. КУНИЦІ
Художній редактор
Г. О. СЕРГЄЄВ
Технічний редактор
В. А. КРАСНОВА
Коректор
В. П. ШКОЛЬНИК

НБ ПНУС

536762

ІБ 10445

Здано до набору 09.11.88. Підп. до друку 20.03.89. БФ 01037. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 5,88. Ум. фарбо-відб. 7,88. Обл.-вид. арк. 5,88. Тираж 18 200 пр. Зам. 8—3237. Ціна 35 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в Харківській міській друкарні № 16, 310003, Харків, вул. Університетська, 16. Зам. 685.